

Dr Dževad Juzbašić

POKUŠAJI STVARANJA POLITIČKOG SAVEZA IZMEĐU VODSTVA SRPSKOG I MUSLIMANSKOG AUTONOMNOG POKRETA U BOSNI I HERCEGOVINI

Donedavno su u našoj istoriografiji, bez ikakve rezerve, prihvatani podaci Osmana Nuri-Hadžića da je 1902. godine na sastanku u Slavonskom Brodu između prvaka muslimanskog i srpskog autonomnog pokreta sklopljen pismeni ugovor o političkoj saradnji, u kome je utvrđen način rada i formulisani zajednički politički ciljevi oba pokreta u pogledu unutrašnjeg uređenja i državnopravnog položaja Bosne i Hercegovine. Original ugovora su, navodno, potpisali s muslimanske strane Ali-beg Firdus i Bakir-beg Tuzlić, a sa srpske Gligorije Jeftanović i Vojislav Šola. Prema O. Nuri-Hadžiću, do potpisivanja ugovora je došlo nakon što je turska vlada, preko svog poslanika u Bukureštu, savjetovala muslimanskim vođama da rade sporazumno sa Srbima, kako bi njihova akcija za očuvanje sultanova suvereniteta u okupiranoj zemlji bila jača i uspješnija.¹⁾

Kod O. Nuri-Hadžića, kao i u jednom dijelu literature, ukazano je i na razlike u pogledu krajnjih političkih ciljeva srpskog i muslimanskog autonomnog pokreta. Pri tome se s pravom podvlači da je politička autonomija zemlje uz očuvanje sultanovog suvereniteta za srpsku opoziciju bila samo etapa na putu priključenja Bosne i Hercegovine Srbiji.²⁾ Međutim, »Ugovoru« je gotovo općenito pridavana velika važnost u unutrašnjem političkom razvitku Bosne i Hercegovine početkom XX stoljeća, jer se na njega gledalo kao na političku platformu zajedničke srpsko-

¹⁾ O. Nuri-Hadžić je donio i tekst koji ukratko reprodukuje 25 paragrafa navodnog ugovora. *Borba Muslimana za versku i vakufsko-mearifsku autonomiju* u knjizi V. Skarić, O. Nuri-Hadžić, N. Stojanović, *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, edicija »Srpski narod u XIX veku«, knj. XV, Beograd (bez oznake datuma), str. 95—97. Knjiga je objavljena 1938, a pisana je bez naučnog aparata.

²⁾ O. Nuri-Hadžić, op. cit. str. 94; up. A. Malbaša, *Hrvatski i srpski nacionalni problem u Bosni za vrijeme režima Benjamina Kállaya*, Osijek (bez oznake datuma), str. 60. Knjiga je objavljena 1940; M. Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta (Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)*, Sarajevo 1974, str. 161, 176.

-muslimanske akcije, koje su se obje strane držale sve do poslije aneksije. Tako je sklapanje srpsko-muslimanskog »Ugovora« iz 1902. godine svrstavano u red značajnijih političkih događaja u doba austrougarske uprave. Uz to je ponekad bila prisutna i tendencija da se posebno akcentiraju oni dijelovi teksta »Ugovora«, u kojima se Muslimani označuju kao »Srbi muslimanske vjere«, narodni jezik naziva se samo srpskim jezikom i predviđa isključivo upotreba ćirilice kao zvaničnog pisma. Pri tome se gubilo iz vida da je i sam O. Nuri-Hadžić konstatovao da je širokim muslimanskim masama bilo strano i nepoznato srpsko ili hrvatsko ime kao oznaka njihove plemenske, tj. nacionalne pripadnosti, za razliku od određenih pojava deklarisanja za hrvatstvo, odnosno srpstvo u redovima malobrojne evropski obrazovane muslimanske inteligencije.³⁾

Pojava zbirke dokumenata iz arhivskih fondova austrougarske uprave za Bosnu i Hercegovinu, koju je 1967. godine objavio F. Hauptmann⁴⁾, pružila je mogućnost da se priđe dubljoj i svestranijoj obradi pokreta Muslimana za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju, kao i prilika u kojima je on djelovao. U objavljenom građi nalazi se i znatan broj dokumenata koji bacaju novo svjetlo na muslimansko-srpske odnose u tom periodu, pa i na pitanje sklapanja političkog saveza između srpske i muslimanske opozicije. U predgovoru pomenute zbirke, koji sam za sebe predstavlja značajnu raspravu o problematici muslimanskog autonomnog pokreta, F. Hauptmann je ukratko tretirao i pitanje zajedničke muslimansko-srpske političke akcije — »sloge«. On je došao do zaključka da 1902. godine »problem »sloge« ... nije dobio čvrsto pismeno rješenje«, te još izrazio mišljenje da podatak O. Nuri-Hadžića o sklapanju srpsko-muslimanskog sporazuma 1902. godine, »sudeći po nekim elementima — spada u kasnije razdoblje«.⁵⁾

Međutim, i nakon pojave Hauptmannove zbirke pojedini autori i dalje pišu o srpsko-muslimanskom ugovoru iz 1902, odnosno 1901. godine, kao neosporno utvrđenoj činjenici.

Ne obazirući se na objavljeni građu niti na Hauptmannovo mišljenje o sklapanju srpsko-muslimanskog ugovora. V. Bogićević je, pozivajući se na izvjestan broj austrougarskih dokumenata, dao prikaz odnosa Muslimana i Srba u borbi za političku autonomiju Bosne i Hercegovine s težištem na njihovoj saradnji prilikom proslava dana sultanova stupanja na presto.⁶⁾ Prema V. Bogićeviću, izlazi da je tajni ugovor o političkoj saradnji između muslimanske i srpske opozicije prihvaćen na sastanku u Kiseljaku i sklopljen već u ljeto 1901. Mada ne spominje potpisnike

³⁾ O. Nuri-Hadžić, op. cit. str. 94—95.

⁴⁾ *Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju*. Sabrao i uredio Ferdo Hauptmann. Izd. Arhiv SR Bosne i Hercegovine. Građa za proučavanje političkih, kulturnih i socijalno-ekonomskih pitanja iz prošlosti Bosne i Hercegovine (XIX i XX vijek), tom III, Sarajevo 1967, str. 674 (u daljem tekstu: *Borba Muslimana*).

⁵⁾ Ibidem, str. 32.

⁶⁾ V. Bogićević, *Džulusi-humajun hazreti šerifi (Prilog borbi Muslimana i Srba za političku autonomiju Bosne i Hercegovine)*, Godišnjak Društva istoričara BiH, XVII, Sarajevo 1969, str. 315—340.

»Ugovora« niti sastanak u Slavonskom Brodu 1902. godine, autor donosi njegove odlomke citirajući zapravo O. Nuri-Hadžića, iako se na njega ne poziva nego na knjigu N. Stojanovića, *Bosanska kriza* (Sarajevo 1958, str. 15).⁷⁾

I H. Kapidžić je, raspravljajući o državnopravnom položaju Bosne i Hercegovine za vrijeme austrougarske uprave, spomenuo da je u toku borbe za crkveno-školsku autonomiju Srba i vakufsko-mearifsku autonomiju Muslimana »izgrađen... i zajednički politički program (1902)«. On je, pozivajući se na V. Čorovića (*Političke prilike u Bosni i Hercegovini*, Beograd 1939, str. 39), i O. Nuri-Hadžića, istakao kako je taj »program političke autonomije prihvaćen od ogromne većine Srba i Muslimana«. Kapidžić je dalje u bilješci ukazao da O. Nuri-Hadžić »zna i za ugovor koji su potpisali Ali-beg Firdus, Bakir-beg Tuzlić, Gligorije Jeftanović i Vojislav Šola«. ⁸⁾ Takođe M. Gross se oslanja na O. Nuri-Hadžića kada konstatuje da je »1902. sklopljen pismeni ugovor o suradnji između srpskih i muslimanskih prvaka koji će izbrisati tek postaneksiono razdoblje«. ^{8a)}

U *Istoriji Jugoslavije* autor M. Ekmečić nije siguran da li je tajni sporazum u Slavonskom Brodu sklopljen 1902. ili, pak, 1901. godine, ali je dao decidiranu ocjenu da je njime učinjen pokušaj da se uz pomoć Turske srpskom i muslimanskom pokretu »da politički karakter i da se ranije neprijateljske struje, deklarirajući se jedinstvenim srpskim nacionalnim pokretom ujedine u zahtjevu za vraćanje sultanove vlasti uz osiguranje autonomije Bosne«. Ekmečić je, inače, prethodno istakao da opredjeljivanje za srpsku, odnosno hrvatsku nacionalnu ideju, koje je zahvatilo muslimansko intelektualno i političko vođstvo, »nije uhvatilo dubljeg korena u običnom muslimanskom narodu, koji je vezan za religiju i islamsku kulturu, kao i tursku političku tradiciju na Balkanskom poluostrvu«. ^{8b)}

I M. Hadžijahić bez rezerve prihvata podatke O. Nuri-Hadžića o sklapanju srpsko-muslimanskog ugovora 1902. godine. Njegovo postojanje on nastoji potkrijepiti i citiranjem pisma dr Emila Gavriila od 17/30.

7) V. Bogičević, op. cit. str. 333—334, napomena 45. N. Stojanović je u svojoj knjizi označio 1902. godinu kao godinu u kojoj je ostvaren sporazum između vođa srpskog i muslimanskog autonomnog pokreta i citirao tekst »Ugovora« izričito naznačivši da ga preuzima od Osmana Nuri-Hadžića (op. cit. str. 15—16, napomena 1). Pri navođenju Bogičeviću se potkralla i greška koja mijenja smisao teksta. Tako kod njega stoji: »Srbi pravoslavne vjere i Muslimani obavezuju se...«, dok kod O. Nuri-Hadžića i N. Stojanovića glasi: »Srbi pravoslavne i muslimanske vere obavezuju se...«

⁸⁾ H. Kapidžić, *Bosna i Hercegovina za vrijeme austrougarske uprave (Državno pravni odnosi)*, Prilozi instituta za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu, 4/1968, str. 66. i V. Čorović na pomenutom mjestu piše o ugovoru, odnosno programu i citira tekst (§ 1), očigledno prema O. Nuri-Hadžiću, iako to ne navodi, jer se radi o kratkom pregledu pisanom bez naučnog aparata, koji je objavljen godinu dana po izlasku Nuri-Hadžićeva rada.

^{8a)} M. Gross, *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878—1914*, Historijski zbornik XIX—XX, Zagreb 1968, str. 21. Uporedi tekst istog autora u knjizi *Povijest hrvatskog naroda g. 1860—1914*, izd. Školska knjiga, Zagreb 1968, str. 196.

^{8b)} I. Božić, S. Čirković, M. Ekmečić, V. Dedijer, *Istorija Jugoslavije*, izd. »Prosveta«, Beograd 1972, str. 326.

⁹⁾ M. Hadžijahić, op. cit. str. 175—177.

septembra 1901, u kome Gavrila piše da je ugovor već usmeno primljen i da će ga u najvećoj povjerljivosti potpisati po dvojica najuglednijih s jedne i druge strane.⁹⁾ Isti argument upotrebljava i M. Imamović, koji istina smatra da se sklapanje ugovora u Slavonskom Brodu 1902. godine odigralo »pod dosta nejasnim okolnostima«. Ovaj autor je donio i šire izvode iz »Nacrta ugovora«, koji je izbio u javnost 1901. godine, tretirajući ga kao već perfektuiran sporazum.¹⁰⁾ M. Hadžijahić i M. Imamović su ukazali da tekst sporazuma potiče od Srba i označili, Imamović sa izvjesnom rezervom, dr Emila Gavrila kao njegovog autora. Mada smatraju da se sa srpske strane nastojalo da se savezu sa Muslimanima da nacionalni smisao, oba su autora saglasna da je to bilo daleko od muslimanskih prvaka i naroda i da je pomenuti savez imao samo taktičko-političko značenje.

Za razliku od naprijed navedenih autora N. Šehić, koji je u svojim radovima obrađivao i pitanje saradnje između vođstva muslimanskog i srpskog autonomnog pokreta¹¹⁾, smatra još uvijek spornim da li je »Nacrt« sporazuma iz 1901. godine bio »podloga za stvarni sporazum, jer svi koji su pisali o tom sporazumu... pozivali su se upravo na ovaj Njegov nacrt«. ¹²⁾ Međutim iz Šehićeva uspjelog prikaza odnosa u muslimanskom vođstvu posredno proizlazi da u razdoblju od 1899. do 1903. nije moglo doći do zaključenja formalnog srpsko-muslimanskog političkog pakta. On i konstatuje da je »manji broj muslimanskih prvaka zagovarao saradnju sa srpskim pokretom«, dok »ostali iz muslimanskog vođstva ili su se izražavali protiv takve saradnje, ili su smatrali da ona može doći u obzir samo kao taktički, ali ne i kao strateški cilj muslimanskog pokreta«. ¹³⁾ Političko držanje u tim godinama Ali-bega Firdusa i Bakir-bega Tuzlića, kako ga je prikazao Šehić, čini isključenim da su ova dvojica muslimanskih prvaka mogli tada biti potpisnici srpsko-muslimanskog sporazuma.

¹⁰⁾ M. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878—1914*, Sarajevo 1976, str. 124—127. autor je koristio »Nacrt Ugovora među Srbima pravoslavne i muslimske vjere u Bosni i Hercegovini« iz neobjavljenih memoara Adem-age Mešića, I knjiga, str. 291—294, koji se čuvaju u biblioteci Muslimanskog pokopnog društva »Bakije« u Sarajevu. Isti Nacrt donosi in extenso L. Đaković u rukopisu svoje disertacije *Formiranje političkih stranaka kod bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, Sarajevo 1969, Prilog 9, str. 333—336. On je to učinio, kako mi je autor saopštio, na osnovu primjerka Nacrta koji se nalazi u Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Napretkova kulturno-istorijska zbirka, Fasc. 3, Nr 27. Mada je i ovaj primjerak Nacrta nepotpisan, Đaković je na svom prepisu označio da je ugovor potpisan u Slavonskom Brodu 1902. godine i stavio na njega potpise A. Firdusa, B. Tuzlića, G. Jeftanovića i V. Šole, pozivajući se na O. Nuri-Hadžića.

¹¹⁾ N. Šehić, *Pokret Muslimana za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju u svjetlu pregovora sa Zemaljskom vladom za Bosnu i Hercegovinu 1901. godine*, (Prilozi instituta za istoriju u Sarajevu, 9/1, 1973. 97—161; isti, *Mjere Kalajevog režima u Bosni i Hercegovini na suzbijanju autonomnog pokreta Muslimana*, Godišnjak DI BiH XX, Sarajevo 1974, str. 137—181.

¹²⁾ Ibidem, str. 178, nap. 126.

¹³⁾ Ibidem, 177.

Bez pretenzije da ulazimo u cjelokupan kompleks odnosa između muslimanskog i srpskog pokreta za vjersko-prosvjetnu autonomiju i višestruke aspekte njihove međusobne saradnje, pokušaćemo na osnovu objavljene građe i literature, kao i na osnovu do sada nepoznatih austro-ugarskih dokumenata¹⁴⁾ da približe osvijetlimo neke momente koji se odnose na pitanje sklapanja ugovora o muslimansko-srpskom savezu na platformi borbe za političku autonomiju Bosne i Hercegovine. Pri tome ćemo se ograničiti na razdoblje od pojave pomenutih pokreta do 1903. godine, a težište će biti na rekonstrukciji određenih relevantnih događaja. Da bi se tome pristupilo, nužno je napraviti i izvjestan osvrt na pitanje muslimansko-srpske političke saradnje u ranijim zbivanjima, a posebno na srpsku građansku politiku na ovom području.

Težnja da se ostvari politička saradnja s Muslimanima ima u srpskoj građanskoj politici u Bosni i Hercegovini svoju tradiciju još iz predokupacionog doba. Poslije pojave »Načertanija« Ilije Garašanina 1844. godine, u programima tajnih srpskih organizacija, naročito nakon 1862. godine, predviđa se saradnja s bosanskim Muslimanima u radu na pripremanju ustanka u Bosni i Hercegovini protiv Turske i njenom priključenju Srbiji. Za razliku od ranijeg doba, na bosanskohercegovačke Muslimane sve više se sa srpske strane gledalo kao na slovenski element koji je trebalo pridobiti za srpske nacionalno-političke ciljeve, i to ne samo garancijama u pogledu njihovih običaja i vjere nego i u pogledu očuvanja zemljišnih posjeda begovata. Politika saradnje srpskih tajnih organizacija s begovatom, koju je inaugurisala srpska vlada, a čiji su nosioci bili srpski sveštenici i trgovci u Bosni i Hercegovini, bila je u suprotnosti s klasnim interesima srpskog seljaštva i nije mogla dobiti njegovu podršku. Ipak, ova politika je vođena i u toku ustanka 1875—1878, a osobito nakon stupanja Srbije u rat 1876. godine.¹⁵⁾ Međutim, stvarni rezultati srpske nacionalne i političke akcije među bosanskohercegovačkim Muslimanima, sve do poslije austrougarske okupacije, bili su više nego minimalni.¹⁶⁾

Pristupajući okupaciji Bosne i Hercegovine, Austro-Ugarska je znala kakvu bi opasnost po njenu vladavinu u toj zemlji, i šire za njene interese na Balkanu, predstavljalo eventualno približavanje Srba i Muslimana i uopšte jedinstveno nastupanje bosanskohercegovačkog stanovništva na bazi neprijateljskog odnosa prema okupatoru. Zato je, polazeći od postojećih vjerskih, nacionalnih i socijalnih suprotnosti u Bosni i Hercegovini, šef Careve vojne kancelarije general Beck uoči okupacije sačinio instrukciju

¹⁴⁾ Riječ je prvenstveno o dokumentima koje je preminuli prof. dr Hamdija Kapidžić snimio u Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu u cilju rada na istoriji naroda Bosne i Hercegovine koju priprema Akademija nauka i umjetnosti BiH.

¹⁵⁾ M. Ekmečić, *Nacionalna politika Srbije prema Bosni i Hercegovini i agrarno pitanje (1844—1875)*, Godišnjak DI BiH X, Sarajevo 1959, str. 197—219; isti, *Ustanak u Bosni*, Sarajevo 1960, str. 44—54, 141—142, 233—236, 260—262, 353—361. Za period prije 1844. vidi V. Stojančević, *Da li je bilo političke akcije Srbije u Bosni za oslobođenje od turske vlasti pre Garašaninovog »Načertanija«*, Istorijski časopis XLIX, Beograd 1972, str. 165—183.

¹⁶⁾ Vidi M. Hadžijahić, op. cit. str. 159—160.

za vrhovnog komandanta okupacionih trupa generala Josipa Filipovića u kojoj je razrađen odnos nove vlasti prema stanovništvu na principu *divide et impera*. Tako je Filipoviću, pored ostalog, preporučeno da dovede »muslimane u bliži kontakt sa katolicima« i da naročito spriječi »približavanje ili savez muslimanskog s pravoslavnim stanovništvom, koje treba da se najoštrije nadzire s obzirom na eventualne, okupaciju neprijateljske aspiracije«.17) Za vrijeme austrougarske vladavine Bosnom i Hercegovinom nacionalna politika okupacione uprave doživljavala je određene oscilacije i izvjesne promjene. Međutim, njen odnos prema srpsko-muslimanskom političkom savezu na opozicionoj osnovi ostao je neizmijenjen. Ona je u pojedinim akutnim momentima preduzimala sve da ga osujeti, iako u ono vrijeme još nisu postojale političke socijalne i kulturne pretpostavke koje bi omogućile stvaranje takvog saveza na jednoj široj i stabilnijoj osnovi.

Svoje nezadovoljstvo s austrougarskom okupacijom srpsko građanstvo manifestovalo je saradujući u izvjesnoj mjeri s Muslimanima, koji su pružali otpor okupacionim trupama. Poslije okupacije postupci novih vlasti prema srpskim školama i crkvenim opštinama, s ciljem da ove ustanove, koje su imale izvjesnu samoupravu za vrijeme turske vladavine, potčine svom uticaju, izazivali su otpor srpskog građanstva i vodili postepenom približavanju Srba i Muslimana, koji su se teško mirili s okupacionim režimom. Ovo je osobito dolazilo do izražaja u istupanju protiv okupatorskih vlasti u Mostaru pred ustanak 1882. godine. Protestujući protiv uvođenja vojnog zakona, kao povrede međunarodnog položaja Bosne i Hercegovine priznatog Aprilskom konvencijom iz 1879. godine, Srpska crkveno-školska opština u Mostaru osporila je legitimnost austrougarske vlasti i javno je priznala sultanov suverenitet.18) Zanimljivo je da je još ranije u adresi »sinova Bosne i Hercegovine« upućenoj 18. juna 1880. engleskom premijeru Gledstonu, koju je zapravo napisala i uputila jedna grupa mostarskih i sarajevskih Srba, uz žalbe na postupke okupacionih vlasti, tražena intervencija Engleske i ostalih evropskih sila da Bosna i Hercegovina dobije autonomnu upravu.19) Ovaj zahtjev je predstavljao zakasnjeli eho onih akcija za autonomiju koje su vođe ustanka u Bosni preduzimale da bi se suprotstavile austrougarskoj okupaciji. Autonomija je bila alternativno rješenje za koje su se oni izjašnjavali u 1877. i 1878. godini, kada međunarodne okolnosti nisu pružale izgleda da se ostvari njihov program ujedinjenja sa Srbijom, a koga se oni u budućnosti nisu odricali.20)

U ustanku u istočnoj Hercegovini 1882. ostvarena je prvi put saradnja između širih srpskih i muslimanskih masa na bazi zajedničke

17) H. Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, Sarajevo, 1958, str. 13.

18) H. Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, str. 65—84, 96—97. O nezadovoljstvu u zemlji prvih godina nakon okupacije i opoziciji Srba i Muslimana vidi i T. Kruševac, *Sarajevo pod austrougarskom upravom 1878—1918*, str. 235 i dalje.

19) H. Kapidžić, *Jedan dokument iz 1880. godine*, Godišnjak DI BiH II, Sarajevo 1950, 257—265.

20) Vidi M. Ekmečić, *Ustanak u Bosni*, str. 327—329, 343, 350—351, 355—357.

mržnje prema okupatorskom režimu. Mada agrarno pitanje u doba ustanka nije postavljano u međusobnim odnosima Srba i Muslimana, ono je bilo prepreka koja nije dozvoljavala da se ostvari njihova jača politička povezanost i da se ustanak proširi na druge oblasti.²¹⁾ Sami hercegovački ustanici nisu imali nikakvog pisanog programa, pa su ideju zajedničke srpsko-muslimanske borbe protiv okupatora izražavali na način koji je odgovarao nivou njihove ideološke svijesti. Oni su našli zajedničko geslo koje je glasilo: »Za krst časni i vjeru Muhamedovu.«²²⁾ Međutim, hercegovačka emigracija u Srbiji bavila se mišlju da se formira zajednička ustanička vlada i da ustanici istupe s jednim političkim programom. Vojvoda Mićo Ljubibratić, nastavljajući da djeluje u istom smislu, kao i u doba ustanka 1875—1878, poručivao je ustaničkim vođama da osnuju »narodnu vladu od deset petnes ljudi, i to pola Rišćana a pola Muhamedanaca«. Smatrao je da oni treba da traže »da Švaba izađe iz Ercegovine i Bosne... da Bosna, Ercegovina i Novopazarski Sandžak postanu autonomna država kojom će upravljati sinovi Bosne, Ercegovine i Novopazarskog Sandžaka, a da se plaća sultanu godišnji danak.«²³⁾ Ovim je formulisan jedan program političke autonomije za Bosnu, Hercegovinu i Sandžak pod vrhovnom turskom vlašću, oslanjajući se očito na tradiciju autonomističke politike iz predokupacionog doba. Istovremeno je, međutim, bila prisutna i tendencija da se cijelom ustaničkom pokretu da srpsko nacionalno obilježje.²⁴⁾

Međunarodna konstelacija u godinama nakon Berlinskog kongresa bila je takva da ustanak u Hercegovini nije mogao dobiti podršku sa strane. U tom pogledu je od posebnog značaja bila proaustrijska politika srpske vlade, koja je, — za razliku od držanja opozicionih krugova, sve do pada kralja Milana 1889. godine, vođena u duhu Austro-srpske tajne konvencije iz 1881. godine.

Poslije ostavke kralja Milana, za prvih radikalskih vlada pojačana je srpska nacionalna propaganda i interes za Bosnu i Hercegovinu. U Srbiji nalaze utočište mnogi emigranti iz Bosne i Hercegovine, i to ne samo Srbi nego i Muslimani. Vlada je davala podršku emigraciji da bi pomoću nje bosanskohercegovačko pitanje držala otvorenim. Naročito su Muslimani srdačno dočekivani u Beogradu, što je posebno izazivalo revolt Austro-Ugarske. Jedna od najomiljenijih tema beogradskih listova bila je ujedinjenje pravoslavnih i muslimana protiv Austrije. U isto vrijeme

²¹⁾ H. Kapidžić, *Hercegovački ustanak*, str. 329—333.

²²⁾ V. Skarić, *Ustanak 1882*, u knjizi *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, ed. »Srpski narod u XIX veku«, knj. XV, Beograd (1938), str. 19; H. Kapidžić, op. cit. str. 181—184.

²³⁾ H. Kapidžić, op. cit. str. 182.

²⁴⁾ Ovo je došlo do izražaja u »Proklamaciji bosansko-hercegovačkih ustanika na Evropu« objavljeno u Cenićevoj »Borbi« 6/18. aprila 1882 — koju je prema mišljenju H. Kapidžića vjerovatno izdao istaknuti vođa iz ranijih ustanaka Aleksa Jakšić i ljudi koji su s njim saradivali. U Proklamaciji se, između ostalog, kaže: »Što vjekovi nisu mogli učiniti, to je Austrija za tri godine za naše narodno izmirenje (učinila)« i uz to se još dodaje »Sad i Hrišćani i Turci osjećamo da smo Srbi kojijema je zajedno živjeti i umrijeti«. (H. Kapidžić, op. cit. str. 183).

Srbija je vodila i izrazito turkofilsku politiku diktiranu u datoj međunarodnoj situaciji i interesima u Makedoniji i staroj Srbiji.²⁵⁾

U srpskoj nacionalnoj propagandi, sve do aneksije 1908. godine, istican je turski sultan kao legitimni suveren nad Bosnom i Hercegovinom, a austrougarska okupacija tretirana je kao privremena. Ovo je otvaralo nadu da će se bosanskohercegovačko pitanje moći u budućnosti riješiti u smislu srpskih nacionalnih težnji, kada jednog dana ponovo dođe na međunarodnu političku scenu. Imajući to u vidu, i pravna nauka u Srbiji je sa svoje strane doprinosila argumentaciji teze da su Bosna i Hercegovina »kako državno, tako i međunarodno pravno za Austro-Ugarsku tuđi oblasni dijelovi, koji su i poslije okupacije ostali turske provincije«. ²⁶⁾ Ovi stavovi su formulisani prije pojave srpskog i muslimanskog pokreta za vjersko-prosvjetnu autonomiju i biće od posebnog značaja za njihove međusobne odnose. Inače, srpska nacionalna propaganda tretirala je Bosnu i Hercegovinu kao »čisto srpske zemlje i po krvi i po jeziku«. U skladu s tradicijom koja se odomacila u srpskoj nacionalnoj ideologiji, propagirano je da cijelo bosanskohercegovačko stanovništvo pripada srpskom narodu, koji je podijeljen na tri vjere. To je bio i odgovor na politiku bosanske posebnosti, gušenja nacionalnih sloboda i suzbijanja nacionalnih pokreta od strane Kállayeva režima. Ekskluzivno stanovište o srpskom nacionalnom karakteru Bosne i Hercegovine zastupano je u srpskoj građanskoj štampi i publicistici krajem XIX vijeka kako van Bosne, u Srbiji, Vojvodini i Hrvatskoj, tako, koliko su to prilike dopuštale, i u njoj samoj.²⁷⁾

Međutim, sada se srpska nacionalna ideologija na tlu Bosne i Hercegovine sukobila i s hrvatskom nacionalnom propagandom. Pri tome je prva bila u tolikoj prednosti, što je proces formiranja nacionalne svijesti pravoslavnog srpskog stanovništva uglavnom bio završen, dok je isti proces kod katoličkog hrvatskog stanovništva u Bosni bio tek u toku i odvijao se sa znatnim zakašnjenjem u poređenju sa susjednim zemljama gdje žive Hrvati. I hrvatska nacionalna propaganda u Bosni i Hercegovini nije u to vrijeme bila ništa manje ekskluzivna od srpske. Naprotiv, u njoj je u posljednjoj deceniji XIX vijeka evidentan uticaj Frankove političke struje. Zastupana je teza o isključivom hrvatskom karakteru Bosne i Hercegovine, u kojoj živi jedinstveni hrvatski narod bez obzira na vjerske razlike. Kada je ova teza naišla na žestoko protivljenje Srba, onda se utoliko upornije insistiralo na hrvatstvu Muslimana. Propagirano je, pozivajući se na argumente iz arsenala pravaške ideologije, pripajanje Bosne i Hercegovine Hrvatskoj i ujedinjenje hrvatskih zemalja u Monarhiji, a u

²⁵⁾ S. I. Jovanović, *Vlada Aleksandra Obrenovića*, knj. I, str. 125—142, 362—404, knj. II, str. 35—38, Beograd 1934; up. A. Malbaša, op. cit. str. 52—60.

²⁶⁾ G. Geršić, *Pogled na međunarodni i državno-pravni položaj Bosne i Hercegovine i ostrva Kipra. Prema naučnim ocenama predstavnika međunarodno-pravne teorije*, Glas SKA XXXVII, Beograd 1893; A. Malbaša op. cit. str. 55—57; M. Imamović, op. cit. str. 22—23.

²⁷⁾ Vidi A. Malbaša, op. cit. str. 46—60; T. Kruševac, *Listovi don Franje Miličevića*, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu — 9/1, Sarajevo, 1973, str. 351—352, M. Imamović, op. cit. str. 87—90.

duhu frankovačke politike poistovijećivani su interesi habsburške dinastije i Hrvata. Mada je i ova politika, zbog toga što je bila protiv postojećeg uređenja Monarhije, kao i zbog svoje netrpeljivosti i intrasigentnosti, izazivala određeno nezadovoljstvo i reagovanja okupacionih vlasti, ona nije imala opozicioni karakter.²⁸⁾ Štaviše, u doba jačanja srpskog nacionalnog pokreta Kállay je došao do zaključka da velikohrvatske težnje, ma koliko izgledale pretjerane, ne mogu, za razliku od velikosrpskih, postati opasnost za Monarhiju. Stoga je on u nekoliko navrata davao uputstva Zemaljskoj vladi kako je u interesu režima da u Bosni i Hercegovini podupire hrvatstvo vis à vis srpstva, ali ne kruto i netaktično da se ne bi odgurnuli Srbi, a eventualno i Muslimani. Kállay je ponavljao da pri tome misli samo na naklonost koju treba vlasti da pokazuju u svakoj prilici prema Hrvatima, ali koja se ne bi »eklatantno manifestovala.«²⁹⁾

Kraj stoljeća obilježen je izvjesnim poletom hrvatskog nacionalnog pokreta, koji je omogućen bio i popuštanjem pritiska režima. Hrvatska nacionalna svijest već je bila obuhvatila domaće gradsko katoličko stanovništvo — činovništvo, trgovce i zanatlije, pa je u vođstvu hrvatskog nacionalnog pokreta uz franjevce sve više dolazila do izražaja i građanska inteligencija. Međutim, tada se javila i snažna klerikalna tendencija svjetovnog sveštenstva sa nadbiskupom Stadlerom na čelu, koji je težio da hrvatski nacionalni pokret u Bosni i Hercegovini potčini svom isključivom vođstvu i uticaju. To se podudaralo općenito s jačanjem političkog klerikalizma u Austriji i jugoslovenskim zemljama Monarhije, a naročito u Sloveniji. Stadlerova politika identifikacije katoličanstva i hrvatstva bila je suprotna politici franjevac i građanske inteligencije, koja je nastojala, stavljajući u drugi plan, da za hrvatstvo pridobije Muslimane. Međutim, Stadlerova agresivna katolička propaganda i pojedinačni prozelitistički ispadi izazivali su veliko ogorčenje Muslimana i osudu Srba. Oni su bili vješto korišteni u antihrvatskoj propagandi, koja je Stadlerovu djelatnost zjednačavala sa cjelokupnom hrvatskom politikom i nacionalnom ideologijom.³⁰⁾

Muslimanski narod u Bosni i Hercegovini formirao se vremenom u toku osmanlijske vladavine kao poseban slovenski etnički individualitet sa sopstvenom feudalnom klasom^{30a)} Ova klasa bila je u uslovima poznog osmanskog feudalizma dugo vremena nosilac ideje o svojevrsnoj autonomiji Bosne u okviru Turskog Carstva. Klasno ograničene na očuvanje privilegija, u prvom redu vladajućih slojeva muslimanskog stanovništva, i prožete vjenskom isključivošću ove autonomističke težnje nisu mogle

²⁸⁾ Vidi T. Kruševac, op. cit. str. 347 i dalje; M. Gross, *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini 1878—1914*, Historijski zbornik XIX—XX, Zagreb 1968, str. 9 i dalje; ista, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb 1973, str. 324—325.

²⁹⁾ *Borba Muslimana*, dok. br. 144, str. 324—344.

³⁰⁾ M. Gross, *Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini*, str. 21 i dalje; ista, *Povijest pravaške ideologije*, str. 356—357; up. A. Malbaša, op. cit. str. 67—73, L. Đaković, op. cit. str. 36—53, 79—100.

^{30a)} Vidi B. Đurđev, *O nekim istorijsko-etničkim problemima u obradi turskog perioda*, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu 11—12, 1975—1976, str. 285—286.

računati na podršku hrišćanskog stanovništva, koje se nalazilo u podređenom društvenom i političkom položaju.³¹⁾ Pretrpjevši neuspjeh u svom otporu reformama koje je sprovodila Porta, muslimanska feudalna klasa u Bosni i Hercegovini bila je lišena ranije političke moći. Međutim, ona je zadržala svoje ekonomske pozicije, koje je u osnovi sačuvala i pod austrougarskom upravom. I pored toga okupacija 1878. značila je duboku prekretnicu u odnosima u društvu u Bosni i Hercegovini, a naročito u životu. Muslimana koji je bio snažno prožet uticajima islamske civilizacije i kulture. Okupacijom Bosna i Hercegovina dolazi pod vlast jedne evropske, eminentno katoličke države i Muslimani definitivno gube povlašteni položaj. Izloženi uticaju pojačanog razvitka robnonovčanih odnosa i gurnuti na put kapitalističkog razvitka oni su se teže snalazili od drugih, što je bio i glavni uzrok njihovog masovnog iseljavanja u Tursku krajem XIX i početkom XX vijeka. U iseljavanju je najbrojnije učestvovala muslimanska seoska sirotinja, čiji je slobodni seljački posjed dolazio sve više pod udar robnonovčanih odnosa i agrarne prenaseljenosti, kao i pauperizovani sitni zanatlije i trgovci.³²⁾

Nezadovoljstvo s austrougarskom upravom postojalo je u svim slojevima muslimanskog stanovništva. Okupaciona vlast nije uspjela da u begovatu stvori šire uporište i oslonac. Ni politika interkonfesionalnog bošnjaštva, koju je vodio Kállayev režim, nije dobila podršku najvećeg dijela begovata ni muslimanske čaršije, a da se ne govori o reagovanju Srba i Hrvata. Bošnjaštvo se, ipak, tada još, donekle, javljalo samo kao izraz narodne posebnosti Muslimana.^{32a)}

Pojava srpskog pokreta za crkveno-školsku, a zatim i muslimanskog za vakufsko-mearišku autonomiju imala je eminentno političko značenje već samim tim što su oba pokreta u uslovima apsolutističkog upravljanja zemljom tražila maksimalno odstranjenje uplitanja vlasti u djelatnost vjerskih i s njima povezanih prosvjetnih institucija. Kod vodećih faktora oba pokreta bila je primjetna težnja da organi vjerskih zajednica dobiju što šire kompetencije i obilježja nacionalno-političkih organizacija. Osim toga, zahtjevi muslimanskog pokreta za jačanjem vjerskih odnosa sa Carigradom bili su motivirani željom za učvršćenjem veza između Bosne i Hercegovine i Otomanskog Carstva i tangirali su problem suvereniteta nad okupiranom zemljom i njen međunarodnopravni status (pitanje menšure). Kako srpski tako i muslimanski pokret prelazio je uske okvire borbe za vjersko-prosvjetnu autonomiju usmjeravajući svoju aktivnost i u

³¹⁾ A. Sućeska, *Elementi koji su uticali na posebnost Bosne u doba osmansko-turske vladavine*, »Opredjeljenje«, Sarajevo 4/1977, str. 76—77; up. V. Jokanović, *Elementi koji su kroz istoriju djelovali pozitivno i negativno na stvaranje bošnjaštva kao nacionalnog pokreta*, »Pregled«, Sarajevo, 9/1968, str. 214—251.

³²⁾ I. Hadžibegović, *Migracije stanovništva u Bosni i Hercegovini*, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, 11—12/1975—1976, str. 313—316; M. Imamović, op. cit. str. 103—105.

^{32a)} M. Imamović, op. cit. str. 69—80.

pravcu postizanja širih političkih, društvenih i ekonomskih ciljeva. Međutim, sadržaj i intenzitet ove vrste aktivnosti bio je različit u pojedinim fazama razvitka pomenutih pokreta, iz kojih će u prvoj deceniji XX vijeka izrasti Muslimanska narodna organizacija i Srpska narodna organizacija. Međutim, već u prvim godinama po pojavi srpskog i muslimanskog pokreta za vjersko-prosvjetnu autonomiju predstavnici austrougarske vlasti ocjenjivali su da su religiozni motivi samo paravan iza kojeg se kriju prave aspiracije obiju opozicija, a stvarne uzroke opozicionarstva Srba i Muslimana vidjeli su u njihovom nezadovoljstvu sa stanjem koje je bilo stvoreno okupacijom.³³⁾

Težnja da se ostvari sporazum s Muslimanima na platformi borbe za političku autonomiju Bosne i Hercegovine pojavljuje se sa srpske strane ubrzo nakon nastanka srpskog pokreta za crkveno-školsku autonomiju.^{33a)} Tome su odranije prethodila nastojanja srpskih kulturnih radnika da se u prvom redu muslimanska inteligencija pridobije za srpsku nacionalnu ideju. Međutim, u svojim počecima deklarisanje muslimanske školske omladine i drugih pojedinaca u srpskom smislu imalo je nešto više uspjeha samo van Bosne i Hercegovine, među muslimanskom emigracijom u Beogradu i Carigradu i polaznicima carigradskih škola. Tek vremenom, a naročito poslije aneksije, kada je inače nastupilo pogoršanje odnosa između muslimanskog i srpskog političkog vođstva, među muslimanskom inteligencijom su došle relativno jače do izražaja prosrpske tendencije. Nasuprot tome, do početka XX stoljeća među malobrojnim pripadnicima prve generacije evropski školovanih Muslimana više je bilo onih koji su se izjašnjavali za hrvatstvo. To je posebno važno za prve univerzitetski obrazovane Muslimane koji su studirali u Beču i Zagrebu. Najveći dio evropski školovanih Muslimana stupao je u državnu službu i dolazio u zavisan odnos prema vlastima. Situacija je bila takva da je vođstvo muslimanskog pokreta bilo upućeno da traži pomoć Srba pri sastavljanju memoranduma i drugih akata, kao i u publicističkoj djelatnosti.³⁴⁾

Deklarisanje pojedinaca među Muslimanima za srpsku odnosno hrvatsku nacionalnu ideju bilo je u nizu slučajeva praćeno izmjenama nacionalno-političke orijentacije i prelaskom iz jednog tabora u drugi. Osim toga, muslimanska etnička pripadnost pokazala se kao prevalentna u odnosu na srpstvo i hrvatstvo i kod onih malobrojnih Muslimana koji su se srpski odnosno hrvatski »opredjeljivali«. Pomenuto »opredjeljivanje« bilo je prvenstveno političkog karaktera i predstavljalo je specifičnu pojavu u razvitku bosanskohercegovačkih Muslimana.³⁵⁾

³³⁾ *Borba Muslimana*, str. 29—30, dok. br. 44, str. 156—157; N. Šehić, *Pokret Muslimana*, str. 124, 137, 138.

^{33a)} Kada se u ovome radu spominju Muslimani i Srbi, onda se pod time poglavito podrazumijevaju pripadnici gornjih društvenih slojeva (kod jednih i drugih, koji učestvuju u političkim zbivanjima).

³⁴⁾ Vidi M. Imamović, op. cit. str. 102, 148, 174—176. O srpskim i hrvatskim tendencijama u razvitku Muslimana Hadžijahić, op. cit. str. 156. i dalje; up. A. Malbaša, op. cit. str. 67—73, T. Kruševac, *Sarajevo*, str. 286.

³⁵⁾ M. Hadžijahić, op. cit. str. 156 i dalje.

Pojavom pokreta za crkveno-školsku autonomiju srpska građanska politika u odnosu prema Muslimanima ulazi u novu fazu kako u pogledu sadržaja tako i intenziteta svoje aktivnosti.

Uskoro nakon povratka iz Beča delegacije bosanskohercegovačkih Srba, koja je sa Gligorijem Jeftanovićem na čelu predala 7. decembra 1896. dvorskoj kancelariji tzv. »Prvi carski memorandum« sa žalbom i željama u pogledu crkveno-školske autonomije, Zemaljska vlada upozorila je Zajedničko ministarstvo finansija da Srbi u Sarajevu nastoje da za se pridobiju Muslimane i svim sredstvima se služe da se Muslimani približe srpskom elementu.³⁶⁾ U tu svrhu sarajevski su Srbi unijeli u program priredbe svog pjevačkog društva »Sloga«, održane 12. januara 1897. u dobrotvorne svrhe, i živu sliku o polaganju kamena temeljca za staru pravoslavnu crkvu u Sarajevu, u kojoj se pojavljuje i Gazi Husrev-beg pružajući ruku Andriji Kraljeviću. U izvještaju Vlade se konstatuje da je predstavi prisustvovalo preko 80 Muslimana, od toga dvije trećine samo da bi vidjelo Gazi Husrev-bega. Društvo je, navodno, zaključilo da na sljedećoj zabavi izvede i jedan turski pozorišni komad preveden na »zemaljski jezik«.³⁷⁾

Gligorije Jeftanović i Risto Đ. Besarović, kao i drugi predstavnici sarajevskih Srba, manifestovali su svoju solidarnost s Muslimanima na sjednici gradskog zastupstva krajem januara 1897, kada su svesrdno podržali prijedlog Salih-age Bičakčića da se opštinski statut i građevinski red za Sarajevo prevedu na turski jezik i zamoli Zemaljska vlada da se sudske objave pišu i na turskom jeziku³⁸⁾ Kako je vrlo mali broj Muslimana znao turski, zahtjevi u pogledu zvanične upotrebe turskog jezika koji se javljaju tada, a prisutni su i docnije, imaju izrazito političko i opoziciono obilježje. Očito je trebalo da se time istakne pripadnost Bosne i Hercegovine Otomanskom Carstvu. Takođe kao reakcija na prilike pod austro-ugarskom okupacijom kod bosanskohercegovačkih Muslimana pojačala su se i proturska raspoloženja. O tome je srpska politika vodila računa, jer je to u datim okolnostima odgovaralo i njenim intencijama.

Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu bila je informisana da su predstavnici srpske opozicije boraveći u Beogradu u septembru 1897. godine, povodom svečanog prenosa kostiju Vuka Karadžića iz Beča, prihvatili ideju koja im je, navodno, tamo sugerisana da u zemlji otpočnu agitaciju za političku autonomiju.³⁹⁾ Ova aktivnost došla je do izražaja već sljedeće 1898. godine, u pokušajima predstavnika srpskog građanstva da za za-

³⁶⁾ »Zu dem kommt es noch, dass die hiesigen Orientalisch — Orthodoxen, seit ihrer Rückkehr aus Wien, die Mohamedaner für sich zu gewinnen und deren Annäherung an das serbische Element mit allen Mitteln herbeizuführen trachten.« Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), Zajedničko ministarstvo finansija (ZMF), Pr BH 115/1897, Izvještaj Zemaljske vlade ZMF od 22. I. 1897.

³⁷⁾ Ibidem.

³⁸⁾ T. Kruševac, *Sarajevo*, str. 293—294.

³⁹⁾ *Borba Muslimana*, dok. br. 20, str. 116. Konferencija u Beogradu 1897, na kojoj je bilo stavljeno na tapet pitanje političke autonomije za Bosnu i Hercegovinu spominje se i u aktu Zemaljske vlade upućenom ZMF 3. VI 1907, ali se ni tu o njoj ništa detaljnije ne kaže. (ABH ZMF Pr BH 625/1907).

jednički rad u cilju postizanja političke autonomije za Bosnu i Hercegovinu pridobiju istaknute pojedince iz muslimanske čaršije.

Pojava srpskog pokreta za crkveno-školsku autonomiju i nastojanje njegovih vođa da se približe Muslimanima koincidira s teškom unutrašnjom krizom Otomanskog Carstva (1895—1897), koja je izbila poslije jermenskih pokreta i turskih represalija, na što se onda nadovezao ustanak na Kritu, a zatim i grčko-turski rat. U početku krize izgledalo je da je došao momenat raspada Turske, pa je Austro-Ugarska u toku 1896. godine razmatrala niz mjera radi osiguranja svojih interesa na Balkanu. U okviru toga spadaju i planovi za dalji vojnički prodor u pravcu albanskog etničkog područja, kao i plan o stvaranju autonomne Albanije pod austrougarskim protektoratom, pripreme za izgradnju strateških željezničkih pruga prema Kosovskoj Mitrovici i Boki Kotorskoj, te konačno aktualiziranje u okviru Zajedničkog ministarskog vijeća pitanja aneksije Bosne i Hercegovine i Novopazarskog sandžaka, koje će austrougarska diplomacija bezuspješno pokrenuti u proljeće 1897. godine u pregovorima sa Rusijom. Mada je tada došlo do austrou-ruskog sporazuma o održanju status quo-a na Balkanu, a nakon toga i do izvjesnog smanjenja međunarodne zategnutosti, odnosi između Austro-Ugarske i Rusije, koja je i dalje zadržala težište svog spoljnopolitičkog angažovanja na Dalekom istoku, bili su i poslije 1897. godine opterećeni međusobnim nepovjerenjem i borbom za uticaj u balkanskim zemljama.

Politika Srbije u doba krize u Turskoj bila je uzdržljiva i oprezna. U težnji Grčke za prisajedinjenjem Krita Srbija je vidjela ponavljanje primjera ujedinjenja Bugarske. Bojeći se da Austro-Ugarska slično ne postupi sa Bosnom i Hercegovinom, pa i Bugarska sa Makedonijom, ona je tada odlučno bila protiv jednostranih izmjena berlinskog ugovora. Vojnički nesprijetna za rat Srbija je, kao i ostale balkanske države, morala voditi računa o intencijama Rusije i Austro-Ugarske, koje su bile postigle saglasnost o tome da se ne otvara cjelokupno istočno pitanje.⁴⁰⁾ Za razliku od loših odnosa sa Rusijom za neutralnih vlada nakon povratka kralja Milana u zemlju (9. I 1894), naprednjačka vlada Stojana Novakovića (juni 1895. — decembar 1896), kao i pretežno radikalni kabinet Đorđa Simića (decembar 1896. — oktobar 1897) vodili su izrazito proruskim politikom. Istupajući u odbranu integriteta Otomanskog Carstva, Rusija je tada dobila dominantan politički uticaj u Carigradu, a njenim nastojanjem dolazi i do približavanja Srbije, Bugarske i Crne Gore. Politika Novakovićeve i Simićeve vlade, koja je dala podstrek srpskom nacionalizmu i unutar Monarhije, izazivala je njeno nezadovoljstvo pa i uznemirenost.⁴¹⁾ U to vrijeme naročito je bila aktivna bosanska emigracija u Beogradu. Ona je izdala niz brošura u kojima se napada okupacioni režim u Bosni i Herce-

⁴⁰⁾ Vidi M. Vojvodić, *Srbija i grčko-turski rat*, Istorijski časopis XVIII, Beograd 1971, str. 491—520; up. V. Đorđević, *Srbija i Turska 1894—1897*, Beograd 1928, str. 239 i dalje.

⁴¹⁾ Sl. Jovanović, op. cit. knj. II, str. 122—146, 175—176, 185—205, 352.

govini, a pokrenula je 1896. i svoju publikaciju »Bosansko-hercegovački Glasnik«. ⁴²⁾

Iniciranje akcije za političku autonomiju Bosne i Hercegovine u jesen 1897. dešava se u vrijeme kada su evropske velesile, odlučivši se u toku kritske krize za uvođenje potpuno autonomnog režima na ostrvu pod samo nominalnim sultanovim suverenitetom, nakon završetka grčko-turskog rata, nastojale da tu svoju odluku sprovedu u život i skinu s dnevnog reda sporno pitanje ličnosti guvernera Krita. Nakon dolaska grčkog princa Đorđa, sina istoimenog grčkog kralja, na taj položaj u decembru 1898. uspostavljena je uz asistenciju međunarodnih snaga autonomna organizacija na ostrvu ⁴³⁾, pa će primjer Krita atraktivno djelovati na srpsku i muslimansku opoziciju u Bosni i Hercegovini i antiaustrijske snage izvan nje. Osim toga, pobjeda turske u ratu sa Grčkom učinila je dubok utisak, naročito na bosanskohercegovačke Muslimane. ⁴⁴⁾

Vođstvo pokreta za crkveno-školsku autonomiju bosanskohercegovačkih Srba najuže je saradivalo s vođama srpske Radikalne stranke u Vojvodini, a preko njih i sa srbijanskim radikalima i drugim faktorima u Srbiji. Vojvodanski kao i srbijanski radikali bili su antiaustrijski orijentisani i očekivali su od carske Rusije odlučujuću podršku u suzbijanju austrougarskog uticaja, a u budućnosti i pomoć u ostvarenju srpskih nacionalnih i političkih težnji. Lider Radikalne stranke u Vojvodini dr Đuro Krasojević označen je u izvještaju austrougarskog poslanika u Beogradu Schiessla kao sastavljač memoranduma bosanskih Srba podnesenog caru Franji Josipu I 1896. i duhovni vođa deputacije koja je išla u Beč. Advokat dr Emil Gavrića, jedan od radikalnih prvaka u Vojvodini, još je od pojave srpskog autonomnog pokreta održavao kontakte s njegovim vođama. Tako su ugarske vlasti bile obaviještene da se Gavrića sastao u Beogradu 26. i 27. novembra 1897. s Kostom Taušanovićem, jednim od vođa srbijanskih radikala, i srpskim prvacima iz Bosne i Hercegovine Vojislavom Šolom, Vladimirom Radovićem i Kostom Kujundžićem. Gavrića je sastavio i autonomni statut Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini ⁴⁵⁾, koji je predan Kállayu sredinom 1898. godine. On je, zajedno sa dr Nikolom Đurđevićem, advokatom iz Slavenskog Broda i potpredsjednikom Srpskog crkvenog sabora, i docnije saradivao sa vođama srpske i muslimanske opozicije, te godinama služio kao veza između Beograda i bosanskih opozicionera. ⁴⁶⁾

⁴²⁾ M. Imamović, op. cit. str. 90, nap. 50; up. M. Hadžijahić, op. cit. str. 167.

⁴³⁾ Vidi B. Babić, *Odred Crnogoraca u međunarodnoj službi na Kritu (1897—1899)*, Istorijski zapisi, Titograd 1965, 1, str. 71—120, isti, *Kandidatura vojvode Bože Petrovića za guvernera Krita 1897*, Istorijski zapisi, 3/1966, str. 439—476.

⁴⁴⁾ *Borba Muslimana*, dok. br. 167, str. 393.

⁴⁵⁾ L. Račkić, *Radikalna stranka u Vojvodini (do početka XX veka)*, Novi Sad 1975, str. 158, nap. 196. i str. 159.

⁴⁶⁾ *Borba Muslimana*, dok. br. 20, str. 113—117, dok. br. 218, str. 451—455. Gavrića još od 1895. godine šalje u Srbiju izvještaje obavještajne prirode. Za prvih 6 godina on je sam snosio troškove svoje političke djelatnosti, ali je kasnije dobijao 500 din. u zlatu mjesečno kao lični honorar, 70 dinara mjesečno za kancelariju kao i nadoknadu za efektivne troškove (putovanje, poštu, knjige, novine i sl.) *Grosser-*

Pitanje odnosa i veza Srbije s opozicionim političkim pokretima u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom do sada je u istoriografiji samo fragmentarno i pretežno marginalno tretirano, i u cjelini uzevši je neobrađeno. Ova konstatacija vrijedi i kad je riječ o uticajima iz Crne Gore, Turske i naših susjednih zemalja u Habsburškoj Monarhiji. Zato ovu problematiku dotičemo samo onoliko koliko je najneophodnije za našu temu i koliko nam to dopuštaju pristupačni podaci. Danas je, npr., otvoreno pitanje kakvu su konkretnu podršku pružili zvanični faktori Kraljevine Srbije prilikom pojave autonomnog pokreta bosanskohercegovačkih Srba 1896, a posebno kakav je bio odnos prema njemu nove srpske vlade sa Vladanom Đorđevićem na čelu (11. oktobar 1897. — 8. juli 1900), koja je u spoljnoj politici bila izrazito austrofilaska. Znamo samo toliko da je tadanji srpski poslanik u Carigradu Stojan Novaković sarađivao s Emilom Gavrilom u njegovom nastojanju da zajedno s deputacijom bosanskohercegovačkih Srba izdjejstvuje kod Vaseljenske patrijaršije (1898/1899) odobrenje nacarta statuta crkvene i školske samouprave srpskog naroda u Bosni i Hercegovini.⁴⁷⁾ Poznato je takođe da je Đorđevićeva vlada prekinula s nacionalnom politikom kakvu je ranije vodio Novakovićev i Simićev kabinet. Pisanje štampe o Habsburškoj Monarhiji bilo je stavljeno pod nadzor i u njoj više nije bilo ni napisa o ujedinjenju srpstva niti o narodnom nezadovoljstvu u Bosni i Hercegovini. Pojedini listovi bili su i ugušeni. (»Uskok«, »Hercegovački Glasnik«), a bosanskim izbjeglicama uskraćena je dalja državna pomoć. Austro-Ugarska je bila vrlo zainteresovana za održavanje režima uspostavljenog 11. oktobra 1897. Stoga je zajednički ministar finansija i šef austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini Benjamin Kállay izdjejstvovao kod bečke Unionbanke da se Srbiji dodijeli zajam i tako spasi austrofilski režim, koji se našao pred finansijskim bankrotstvom, kada mu je pod uticajem Rusije bilo zatvoreno francusko novčano tržište.⁴⁸⁾

Politika novog režima u Srbiji bila je izložena žestokim napadima srpske štampe iz Novog Sada, Zagreba, Dubrovnika, koji su izgleda bili koordinirani sa Cetinja. Politički sukob između srpske i crnogorske vlade

bische Umtriebe vor und nach Ausbruch des ersten Weltkrieges. Der Fall Jeftanović-Šola-Gavrila, Veröffentlichungen des Reichsarchivs Wien, Wien 1944, Dok. Nr 98, str. 210—218.

Rješenjem Ministarstva inostranih dela Kraljevine Srbije od 14. V 1904. godine dodijeljena je dr Emilu Gavrilu za narednih 6 godina suma od 12.000 dinara godišnje u zlatu za produženje njegove političke i propagandne djelatnosti u vezi sa srpskim opozicionim pokretom u Bosni, uz obavezu da Srpskoj vladi podnosi izvještaje o radu. Vlada se obavezala da će mu po isteku ugovora dati penziju. (L. Rakić, op. cit. str. 263 nap. 66.) Međutim, i nakon isteka ugovora Gavriila je nastavio istu djelatnost u svojstvu pravnog savjetnika Srpskog konzulata u Budimpešti i za taj rad primao je honorar od 7.200 dinara godišnje. (*Grosserbische Umtriebe*, Dok. Nr 80, str. 82—83, Dok. Nr 92, str. 166.) O vezama političkih krugova u Srbiji sa vođama srpske opozicije u Bosni i ulozi dr Emila Gavriila vidi i D. Đorđević, *Carinski rat Austro-Ugarske i Srbije 1906—1911*, Beograd 1962, str. 596.

⁴⁷⁾ *Grosserbische Umtriebe*, Dok. Nr 80, str. 82.

⁴⁸⁾ S. L. Jovanović, op. cit. knj. II, str. 374—376.

u periodu između 1897. do 1900.⁴⁹⁾ reflektovao se i u prekidu dotadanje crnogorsko-srbijanske saradnje na polju nacionalno-političke propagande i prosvjetnog rada među srpskim i drugim stanovništvom u krajevima pod turskom vlašću.⁵⁰⁾ U isto vrijeme pojačalo se je interesovanje Crne Gore za Bosnu i Hercegovinu. Imajući u vidu i svoje posebne dinastičke i političke interese, knjaz Nikola i crnogorska diplomacija pokazali su znatno zanimanje za opoziciona kretanja u Bosni i Hercegovini.

U takvoj spoljnopolitičkoj konstelaciji vođe i istaknuti pojedinci srpskog pokreta za crkveno-školsku autonomiju otpočinj 1898. godine, kako smo to već ranije spomenuli, s pokušajima da pokrenu Muslimane za zajedničku akciju sa ciljem da se postigne politička autonomija za Bosnu i Hercegovinu. U tom pogledu, prema podacima do kojih su došle austro-ugarske vlasti, u Sarajevu je početkom 1898. godine bio aktivan Gligorije Jeftanović, koji je nastojao u prvom redu pridobiti svog poslovnog prijatelja sarajevskog trgovca Salih-agu Bičakčića, a u Mostaru su ideju autonomije propagirali Vladimir Radović, Vojislav Šola, Aleksa Šantić i dr.⁵¹⁾

Prema jednom konfidentskom izvještaju u 1898. godini, »stvar je bila došla blizu do potpisa«. Srbi su u toku pregovora odstupili od svog prvobitnog zahtjeva da guverner autonomne Bosne i Hercegovine bude pravoslavne vjere i u interesu jedinstvenog nastupa pristali »da bude muslimanske vjere guverner a podguverner Srbin pravoslavni«. Jedino su Srbi navodno željeli za guvernera Mehmed Alipašu Rizvanbegovića — Stočevića, a za podguvernera Gligorija Jeftanovića. Informator je do ovih obavještenja došao iz razgovora s Nikolom Kašikovićem, urednikom »Bosanske vile«, i popom Stijepom Trifkovićem bivšim parohom iz Blažuja kod Sarajeva, jednim od istaknutih vođa srpskog pokreta za crkveno-školsku autonomiju.⁵²⁾ Nije nam poznato ko je s muslimanske strane učestvovao u tim pregovorima i kako su oni tekli, ali izgleda da je grupa oko mostarskog muftije Ali Fehmi ef. Džabića imala tada izvjesne veze sa Srbima.⁵³⁾ Međutim, na osnovu daljeg razvoja događaja izgleda da je pretjerana tvrdnja u citiranom izvještaju kako su ti pregovori bili dovedeni »blizu do potpisa«. I 1901. godine u kombinacijama oko autonomnog uređenja Bosne i Hercegovine spominjalo se je ponovo ime Mehmed Ali-paše Rizvanbegovića kao kandidata za položaj guvernera.⁵⁴⁾

⁴⁹⁾ Ovaj sukob doveo je poslije ivanjdanskog atentata na kraja Milana 1899. i do prekida diplomatskih odnosa između Srbije i Crne Gore. Vidi Sl. Jovanović, op. cit. knj. II, str. 357—364; V. Vinaver, *Ivandanjski teror i Crnogorci*, Istorijski glasnik, Beograd 1—2/1958, str. 53—73.

⁵⁰⁾ N. Ražnatović, *Rad vlade Crne Gore i Srbije na postavljanju srpskih mitropolita u Prizrenu i Skoplju 1890—1902*, Istorijski zapisi, 2/1965, str. 245—261.

⁵¹⁾ *Borba Muslimana*, dok. br. 20, str. 113—117.

⁵²⁾ ABH ZMF Pr BH 625/1907. Abschrift einer Confidentenmeldung, Sarajevo 22. XI 1900.

⁵³⁾ ABH ZMF Pr BH 886/1898, Izvještaj Zem. vlade ZMF 23. VII 1898, Pr BH 907/1901, Izvještaj Okružne oblasti u Mostaru 15. VI 1901, *Borba Muslimana*, dok. br. 138, str. 334.

⁵⁴⁾ Mehmed Ali-paša Rizvanbegović (1849—1901?) bio je sin hercegovačkog vezira Ali-paše Rizvanbegovića. Poslije pohoda Omer-paše Latasa na Bosnu i pogibije oca odselio se s porodicom u Tursku i tamo je ostao do kraja života. Kao

Planiranoj kandidaturi Mehmed Alipaše Rizvanbegovića suprotstavio se crnogorski knjaz Nikola, koji je preporučivao svoga sina, princa prestolonasljednika Danila kao kandidata za položaj guvernera buduće autonomne Bosne i Hercegovine.⁵⁵⁾ Ovo je bilo analogno kandidaturi grčkog princa Đorđa za guvernera Krita i u perspektivi trebalo je da vodi tome da se Bosna i Hercegovina i Crna Gora nađu pod vlašću jednog vladara. Zato je knjaz Nikola, koji je bio protivan da se pripadnici kuće Petrovića pojave kao kandidati velesila za položaj guvernera Krita, sam preporučivao 1898. godine bosanskim opozicionerima crnogorskog prestolonasljednika za potencijalnog guvernera Bosne i Hercegovine.⁵⁶⁾

Međutim, ovaj pokušaj knjaza Nikole da preko Mehmeda Spahića zainteresuje Muslimane za svog sina izazvao je negativnu reakciju. Mehmed Spahić iz Mostara, koji je kao jedan od prvih srpski orijentisanih Muslimana boravio izvjesno vrijeme kao emigrant u Beogradu, uskoro je po odlasku sa Cetinja promijenio politički tabor i jedno vrijeme stavio se u službu vlade. Spahić, koji se inače pokazao kao nestalan i prevrtljiv, otkrio je vlastima i javnosti pretenzije crnogorskog knjaza koje su kod Muslimana izazvale zbunjenost i nepovjerenje prema savezu sa Srbima.⁵⁷⁾

osmanlijski oficir borio se protiv ustanička u Hercegovini i učestvovao je u bici kod Plevne. Mehmed-Ali-paša bio je ogorčeni neprijatelj Austrije i jedan od prvih bosanskih Muslimana koji se deklarirao kao Srbin. (M. Hadžijahić, op. cit. str. 164—167). Početkom osamdesetih godina on je bio zapažen po srpski intoniranom govoru na Cetinju i postao je popularan među bosanskohercegovačkim Srbima. Imao je posjed na Buni kod Mostara, tamo je često dolazio i bio vrlo rado priman od strane mostarskih Srba. (ABH ZMF Pr BH 1088/1901. Prepis izvještaja Jeftomira Zaharića, kotarskog predstojnika u Bugojnu, Okružnom predstojniku 30. VII 1901. Okružni predstojnik Mihajlo Rukavina Kálllayu, Travnik 3. VIII 1901).

⁵⁵⁾ »Tu njihovu slogu (srpsko-muslimansku, primjedba Dž. J.) prije dvije godine, koja se je blizu učinila bila pokvario je govor knjaza Nikole Mehmed ef. Spahiću u kojem je rekao: šta će vam musliman eto vam mog sina.« ABH ZMF Pr BH 625/1907. Abschrift einer Confidentenmeldung, Sarajevo 22. XI 1900. O tome i Pr BH 886/1898. Izvještaj Zem. vlade ZMF od 23. VII 1898, i kao napomena 51).

⁵⁶⁾ To se inače uklapalo u njegove šire dinastičke planove na Balkanu. Tu najprije spada pokušaj knjaza Nikole da preko svoje kćerke Stane na ruskom dvoru izdjevstvuje da ruski car prihvati 1895. godine kandidaturu njegovog drugog sina, princa Mirka, za bugarski prijesto. Kad mu to nije pošlo za rukom, knjaz Nikola je 1896. godine bezuspješno nudio Mirka za adjutanta sultanu Abdul Hamidu II. U narednoj godini primjetna je njegova želja da velesile Mirku ponude položaj guvernera Makedonije ili neko drugo visoko mjesto u evropskoj Turskoj, odnosno na Balkanu. (B. Babić, *Kandidatura vojvode Bože Petrovića za guvernera Krita 1897. g.* str. 457—458, 471—473). Na Cetinjskom dvoru pojavila se docnije i izvjesna nada da će srpska kruna doći u ruke Petrovića. Ovo je došlo do izražaja 1902. godine, nakon ženidbe princa Mirka Natalijom Konstantinović, rođakom kralja Aleksandra.

⁵⁷⁾ ABH ZMF Pr BH 886/1898. Izvještaj Zemaljske vlade ZMF 23. VII 1898; kao napomena 51.

M. Spahić je u mostarskom »Osvitu«, listu pravaške orijentacije koji je uređivao i izdavao don Franjo Miličević, u brojevima od 1. IX i 12. X 1898. objavio napise pod naslovom »Historija moga srbovanja«. U njima on napada srpsku nacionalnu ideologiju kao neodvojivu od pravoslavlja i neprihvatljivu za Muslimane. Spahić je svoju srpsku nacionalnu orijentaciju zamijenio hrvatskom kojoj takode nije ostao dosljedan (M. Hadžijahić op. cit. str. 82, 164, 167, 197). Mada je bio i materijalno nagrađivan za svoje usluge vlastima, Spahić se pokazao kao nepouzdan,

Antisrpska istupanja M. Spahića, a u vezi s njima i članci koje je pisao Osman Nuri-Hadžić protiv muslimansko-srpske saradnje u »Hrvatskom pravu« izazvale su, prema izvještaju Zemaljske vlade, naročito utisak ne samo u Mostaru nego i u Sarajevu, te doveli do zahlađenja u odnosima između Srba i muslimanske mostarske omladine.⁵⁹⁾

Krajem 1898. i početkom 1899. godine austrougarske vlasti su bile obaviještene da je u Sarajevu Gligorije Jeftanović sa svojim prijateljima nastavio, i ako bez uspjeha, s pokušajima da kontaktirajući sa Salih-agom Bičakčićem, Ahmed-agom Hendom, Omerom Užičaninom i Ahmedom Svrzom pridobije Muslimane za solidarni nastup i saradnju sa Srbima.⁵⁹⁾ O tome je Jeftanović pregovarao za svog boravka u Carigradu i sa nekim uglednim muslimanskim emigrantima, kao i o eventualnoj akciji kod Porte za političku autonomiju Bosne i Hercegovine. Tom prilikom on je izražavao saglasnost s tim da guverner autonomne Bosne bude neki vezir islamske vjere. Inače, stanovište Crne Gore, koje je u povjerljivim razgovorima zastupao njen poslanik na Porti Mitar Bakić krajem 1898. godine, bilo je da je pitanje političke autonomije Bosne i Hercegovine najbolje pokrenuti 1899. godine, prilikom očekivanog kongresa evropskih velesila za razoružanje i zahtijevati da zemlja dobije autonomiju pod vazalstvom jedne od evropskih velikih sila, ili da se prisajedini jednoj od balkanskih država. Bakić je smatrao da za ovo treba prethodno animirati sve tri konfesije u Bosni i Hercegovini, a zatim akt o političkoj autonomiji predati kongresu preko nekog poslanika.⁶⁰⁾ Pod čiji vazalitet je trebalo da dođe autonomna Bosna i Hercegovina, odnosno kojoj bi se balkanskoj državi trebalo ona da priključi, Bakić se nije izjašnjavao, ali ako se ima u vidu ranija izjava knjaza Nikole onda nema dvojbe u pogledu tadanjih crnogorskih aspiracija.

pa je Kállay 7. VI 1900. naredio da Zemaljska vlada, odnosno njen obavještajni biro prekine direktne kontakte sa Spahićem zbog njegove »dvostruke igre«. (ABH ZMF Pr BH 624/1900, koncept). Međutim, preko Okružne oblasti u Mostaru Vlada je nastojala i dalje da Spahićevu aktivnost usmjerava u svom interesu, ali je on nastavio sa svojim neodmjerenim i kontradiktornim postupcima. (*Borba Muslimana*, dok. br. 74, str. 219, dok. br. 78, str. 226 i dok. br. 177, str. 405).

⁵⁸⁾ Članci Osmana Nuri-Hadžića objavljeni su u »Hrvatskom pravu« Nr. 788—790, pod naslovom »Srpsko muhamedanska sloga« (ABH ZMF Pr BH 886/1898. Izvještaj Zem. vlade ZMF 23. VIII 1898). O. Nuri-Hadžić, pisac u ovom radu često citiranog djela, bio je kao što je poznato činovnik Zemaljske vlade i aktivni protivnik muslimanskog opozicionog pokreta. On je u ljeto 1900. slao i pismene izvještaje Vladi o prilikama u muslimanskom pokretu. (Pr BH 1012/1900. Izvještaj Zem. vlade ZMF od 16. VIII 1900, prilozi: pisma O. Nuri-Hadžića od 2. i 4. avgusta 1900.) Kállay je u oktobru 1900. godine odobrio da se O. Nuri-Hadžiću isplati iz dispozicionog fonda novčana potpora u iznosu od 500 forinti. Prijedlog za to potekao je od okružnog predstojnika u Mostaru Pitnera i bio je podržan od strane civilnog adlatusa Kutschera. U pismu Kallayu Kutschera ističe da je Nuri-Hadžić učinio vrlo mnogo usluga i da ubuduće obećava da će biti vjeran oslonac Vlade. (Priv. Reg. 230/1900. Kutschera Kállay 8. X 1900, Kállay Kutschera 20. X 1900). O. Nuri-Hadžić je bio hrvatski nacionalno orijentisan, ali pri kraju austrougarske uprave opredijelio se za srpsku nacionalnu orijentaciju.

⁵⁹⁾ *Borba Muslimana*, dok. br. 8, str. 82—83.

⁶⁰⁾ V. Bogićević, op. cit. str. 324—325.

Kao što smo već spominjali, ideja o intervenciji evropskih velesila u bosanskom pitanju javlja se već u adresi mostarskih i sarajevskih Srba Gledestonu iz 1880. godine. Ova ideja je ponovo bila prisutna u doba ustanka u Hercegovini 1882. godine, kada je Aleksa Jakšić preduzeo akciju za prikupljanje potpisa protiv Austro-Ugarske sa ciljem da se pred velesile izađe s dokumentovanim protestom. Tada je izgleda zamisao o evropskoj intervenciji došla iz slavenofilskih krugova. U ruskim krugovima u Beogradu govorilo se 1882. godine o potrebi sazivanja jedne evropske konferencije o Bosni i Hercegovini.⁶¹⁾ Nakon pojave srpskog a zatim i muslimanskog pokreta za vjersko-prosvjetnu autonomiju u srpskoj politici u Bosni i Hercegovini naglašena je težnja, podržavana od strane Crne Gore i srpskih radikala u Monarhiji, da se pred evropskom javnošću pokaže nezadovoljstvo najvećeg dijela bosanskohercegovačkog stanovništva s austrougarskom upravom, da se ona diskreditira kao nesposobna da udovolji zadacima povjerenog joj međunarodnog mandata, kao i želja da se problem statusa Bosne i Hercegovine aktualizira u međunarodnim odnosima i revidira odluka Berlinskog kongresa. Izvjesne indicije ukazuju da bi i ovaj puta u tome eventualno mogla imati izvjesnog udjela i ruska politika, odnosno panslavisti.⁶²⁾

Nasuprot austrofilskoj politici zvanične Srbije, i srbijanski radikali nastoje zainteresovati međunarodnu javnost za bosansko pitanje. U Parizu izlazi 1889. brošura Miroslava Spalajkovića *La Bosnie et l'Hercegovine*, u kojoj se ističe da se u Bosni i Hercegovini nalazi najvredniji dio srpske rase i da je za Srbiju i Crnu Goru zadobijanje pomenutih zemalja egzistencijalno pitanje. Autor podvlači da se Austro-Ugarskoj mora oduzeti mandat zbog nesposobnosti njene uprave da u Bosni i Hercegovini uspostavi stabilan poredak i riješi agrarno pitanje, te da stanovništvo daje prednost povratku pod tursku vlast u odnosu na svoj položaj pod austrougarskim režimom.

Teza da Austro-Ugarskoj treba oduzeti okupacioni mandat biće prisutna i u antivladinim propagandnim publikacijama muslimanskog pokreta koje je izdavala štamparija Svetozara Miletića u Novom Sadu. Tako se u brošuri *Bezakonja okupacione uprave u Bosni i Hercegovini*, sabrao i napisao Ehli Islam (Novi Sad 1901) pored ostalog naglašava da će nezadovoljstvo naroda dotle trajati dok se Bosna i Hercegovina ne povrati pod upravu Turske, ili dok se eventualno ovim pokrajinama ne da samouprava. Takođe se ističe kako je narod islamski svjestan da je gospodar Bosne i Hercegovine onaj koji je ujedno i glava islamske vjeroispovijesti, a to je »Njegovo veličanstvo turski Sultan«.

⁶¹⁾ H. Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, str. 294, 295.

⁶²⁾ Pop Stijepo Trifković bio je, prema podacima austrougarskih vlasti iz 1900. godine, već dvije godine persona grata na Cetinju. Vlastima je bilo poznato da mu je lično ruski general Agapejeff donio pismo sa Cetinja. (Kao nap. 51.). U drugoj polovini 1900. godine ruska i panslavistička štampa pisala je o potrebi sazivanja konferencije za reviziju berlinskog ugovora. (ABH ZMF Pr BH 625/1907. Izvještaj Zemaljske vlade ZMF od 28. XI 1900).

Dvojnna Monarhija bila je posljednjih godina XIX stoljeća suočena sa ozbiljnim unutrašnjopolitičkim teškoćama. Politička kriza u Cislajtarniji, zbog sukoba oko regulisanja jezičnog pitanja u Češkoj, i problemi oko zaključenja i ozakonjenja privredne nagodbe između Austrije i Ugarske bili su predigra akutne krize dualizma koja je nastupila u XX vijeku (1903—1906). Međutim, međunarodni položaj Monarhije i odnosi snaga u Evropi i na Balkanu nisu tada, kao ni u prvim godinama poslije Berlinskog kongresa, pružali realne šanse da bi težnje da se Austro-Ugarskoj ospori uprava nad Bosnom i Hercegovinom mogle dobiti odgovarajuću podršku na međunarodnoj sceni. S druge strane, krajem stoljeća politički i vojni vrhovi Austro-Ugarske bili su zaokupljeni nastojanjima da ojačaju politički i privredni uticaj Monarhije na Balkanu, kao i njen vojni položaj. U tu svrhu Zajedničko ministarsko vijeće, sporazumno sa austrijskom i ugarskom vladom, utvrdilo je u jesen 1900. godine finansijske i druge modalitete za izgradnju bosanske istočne željeznice, koja je trebalo da se produži kroz Novopazarski sandžak.⁶³⁾ Upravo u to doba dolazi do izražaja težnja da se u formi pismenog ugovora fiksiraju stavovi na kojima bi se zasnivala saradnja između srpskog i muslimanskog autonomnog pokreta, koji su se tada nalazili u punom usponu.

**

Nakon poznatog slučaja konverzije jedne maloljetnice u okolini Mostara u maju 1899. godine opoziciono raspoloženje među Muslimanima, koje se od 1895. ispoljavalo u prvom redu u kritici agrarne politike okupacione uprave u predstavkama i žalbama travničkih i posavinskih begova, dobija sve više oblik borbe za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju. Pri tome je i primjer sličnog pokreta kod Srba odigrao svoju ulogu. U Mostaru je izabran odbor od 12 članova s muftijom Ali Fehmi ef. Džabićem na čelu, koji je uspostavio kontakte s vođama srpskog autonomnog pokreta. Početkom juna 1899. vlasti su bile obaviještene da su neki članovi mostarskog odbora davali izjave kako će ih slučaj Fate Omanović prisiliti da s pravoslavnim idu zajedno »kroz vodu i vatru«. Istovremeno su se čuli i glasovi da politički položaj Bosne i Hercegovine treba da se uređi po uzoru na Krit.⁶⁴⁾

Uticaj Srba došao je do izražaja i pri izradi Nacrta statuta o uređenju vjersko-prosvjetnih pitanja u Hercegovini, koji je muslimanska deputacija zajedno sa svojim memorandumom predala ministru Kállayu 14. oktobra 1899. godine. Predloženi statut je, prema zapažanjima Zemaljske vlade, po svojoj koncepciji, izvjesnim osobinama stila i čestoj upotrebi određenih stranih termina podsjećao na »Jeftanović-Šolin« statut o uređenju pravoslavnih opština u Bosni i Hercegovini.⁶⁵⁾ I po ri-

⁶³⁾ Vidi D.ž. Juzbašić, *Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini u svjetlu austrougarske politike od okupacije do kraja Kállayeve ere*, Izd. ANUBiH, Djela XLVIII/28, Sarajevo 1974, str. 176—177, 159—201.

⁶⁴⁾ Kao nap. 51.

⁶⁵⁾ N. Šehić, *Pokret Muslimana*, str. 110.

ječima srpskih prvaka, prvi muslimanski Nacrt statuta za Hercegovinu naslanjao se je »negde čak i doslovno na nacrt ustava pravoslavnih«. Intencija vodećih faktora srpskog autonomnog pokreta bila je da se želje i zahtjevi Srba i Muslimana zasnivaju »na istim načelima kako bi se u svoje vreme u celoj zemlji odomaćiti mogla jednakost i ravnopravnost sviju versko-prosvetnih autonomija, koje su zasnovane na stoljetnim temeljima«. ⁶⁶⁾ Međutim, među muslimanskim prvacima postojale su duboke razlike i suprotnosti u pogledima na pitanje saradnje sa Srbima, kao i političke orijentacije pokreta i njegovog odnosa prema austrougarskim vlastima. Iako je od samog početka u muslimanskom pokretu postojalo radikalno i umjereno krilo, pojedinci i grupe će u raznim situacijama zauzimati različite stavove. Ta izuzetno složena problematika biće u ovom radu samo onoliko tretirana koliko to neposredno zadire u pitanje sklapanja srpsko-muslimanskog političkog saveza, i to u periodu do 1903. godine.

Odbijanjem muslimanskih reformnih prijedloga početkom 1900. godine, poslije kojih su u proljeće iste godine uslijedile i određene represivne mjere vlasti, kao što je raspuštanje mostarske kiraethane (muslimanske čitaonice), smjenjivanje Džabića s položaja mostarskog muftije, otpuštanje Šerifa Arnautovića iz opštinske službe i druge, muslimanski pokret nije mogao biti suzbijen. Naprotiv, on je još više podstaknut i zahvatio je osim Hercegovine i Bosnu. Značajno uporište muslimanskog pokreta u Bosni postao je travnički okrug, u kome je begovat i ranije manifestovao svoje opoziciono raspoloženje. Muslimanski prvaci će nastojati da nađu zagovornike svojih želja i zahtjeva u astrijskom i ugarskom parlamentu, kao i u delegacijama, a pitanje zajedničkog nastupa sa paralelnim pokretom bosanskohercegovačkih Srba ulazi u akutan stadij. Za vrijeme zasjedanja delegacija u Budimpešti u maju 1900. godine, tu su se našli kako predstavnici muslimanskog pokreta tako i brojna srpska deputacija. Od strane nekih muslimanskih prvaka uspostavljene su već bile uže veze sa srpskim pokretom za crkveno-školsku autonomiju. Predviđala se pak i zajednička politička akcija i eventualno obraćanje evropskim silama, potpisnicama berlinskog ugovora. O tome je trebalo da se, prema obavještenjima Zemaljske vlade, zaključi pismeni pakt između predstavnika obiju opozicija. Međutim, srpski prvaci su u maju 1900. godine odustali od saveza sa Muslimanima. To su oni učinili po savjetu dr Emila Gavrila, koji je docnije Jaša Tomić, urednik novosadske »Zastave«, organa vojvodanskih srpskih radikala, označio kao pogrešan. Predstavnici Srba su tada u Budimpešti izradili treći carski memorandum i prihvativši ponudu Kállaya upustili se u pregovore. ⁶⁷⁾

Pokazalo se, pak, da je Kállay odugovlačio sa pregovorima kako bi razdvojio obje opozicije, dobio na vremenu i izvršio izvjesna postavljenja na svešteničke položaje protivno težnjama srpskog pokreta za crkveno-

⁶⁶⁾ M. Hadžijahić, op. cit. str. 188, 189.

⁶⁷⁾ *Borba Muslimana*, str. 28 i kao napomena 51.

-školsku autonomiju.⁶⁸⁾ Nespremnost vlasti na popuštanje i izmjena vanjsko-političke orijentacije Srbije, do koje dolazi u ljeto 1900. godine, utiče na određeno radikaliziranje srpskog opozicionog pokreta u Bosni i Hercegovini.

Nakon ženidbe kralja Aleksandra Obrenovića i pada vlade Vladana Đorđevića u julu 1900. godine, dolazi do udaljavanja Srbije od Austro-Ugarske i njenog priklanjanja Rusiji. Uporedo s jačanjem ruskog uticaja poboljšavaju se i odnosi između kralja i radikala, i oni uskoro, zajedno s drugim antiaustrijski orijentisanim političarima, počinju igrati sve značajniju ulogu u vođenju spoljne politike Srbije. Ovo je praćeno i postepenim poboljšanjem odnosa Srbije sa Crnom Gorom, pa su 1901. godine između njih ponovo uspostavljeni normalni diplomatski odnosi.⁶⁹⁾

Austrougarski konfidenti registrovali su u oktobru 1900. godine kontakte dr Đure Krasojevića, predsjednika srpske radikalne stranke u Vojvodini, s dr Milenkom Vesnićem, bivšim radikalnim ministrom u Srbiji i saradnikom dr Gavriila pri izradi Nacrta statuta crkveno-školske autonomije pravoslavnih u Bosni i Hercegovini. Iza ovih susreta u Sr. Karlovcima uslijedio je poziv Krasojeviću u Beograd, gdje je on konferisao sa šefom odjeljenja u srpskom inistarstvu vjera, Veselinovićem. Cilj ovih kontakata bio je navodno da se spriječi eventualni kompromis između vođa srpskog autonomnog pokreta, koji su početkom oktobra putovali u Beč radi pregovora sa Kállayem, i okupacione uprave. Zemaljska vlada je sredinom oktobra primila obavještenje: »Puhnuo je drugi vjetar u Beogradu, od kompromisa neće biti ništa, vođe će zategnuti . . .« Uskoro po tom uslijedila je informacija da je 17. oktobra 1900. Jaša Tomić posjetio dr Nikolu Đurđevića u Slavonskom Brodu i dao mu instrukciju da radi na tome kako bi se akcije pravoslavnih i muslimana objedinile »u jednoj ruci« i cijeli pokret dobio politički karakter.⁷⁰⁾

Iako im nije pošlo za rukom da ih u maju 1900. godine car primi u audijenciju, predstavnici mostarskih Muslimana, kojima su se priključile i deputacije iz nekih mjesta u Bosni, iskoristili su svoj boravak u Budimpešti za razmatranje daljih koraka u borbi za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju. Budimpešta je postala centar okupljanja muslimanske opozicije i tu je donesena odluka o izradi autonomnog statuta za cijelu Bosnu i Hercegovinu, kao i novog memoranduma. U cilju izvršenja ovog zadatka izabran je Egzekutivni odbor muslimanske deputacije za Bosnu i Hercegovinu, koji se sastojao od 12 članova, i to po dvojica iz svakog okruga. Sjedište odbora bilo je u Budimpešti, pa je zaključeno da se njegovi članovi smjenjuju tako da jedan ili dvojica stalno u Budimpešti borave. Pored rada na izradi statuta i memoranduma, Odbor je imao zadatak da od bosanskohercegovačkih Muslimana prikuplja i publikuje u

⁶⁸⁾ Vidi V. Skarić, *Versko-prosvetna borba pravoslavnih Srba*, u knjizi: *Bosna i Hercegovina pod austrougarskom upravom*, str. 50, 51. T. Kruševac, *Sarajevo*, 302, 303.

⁶⁹⁾ Sl. Jovanović, op. cit. knj. III, str. 32—39, 62—73, 190—213; N. Ražnatović, op. cit. str. 261.

⁷⁰⁾ Kao nap. 51.

štampi podatke kojima bi se potkrijepile želje i zahtjevi muslimanskog pokreta. U tu svrhu otvorena je odborska kancelarija u Budimpešti, na čijem je čelu stajao jedan odbornik kao šef, a pisarske poslove obavljali su trojica pisara, i to: Stevan Atanacković, Sava Atanacković i Salih Kazazović. Ova kancelarija je postojala od polovine 1900. do početka 1901. godine.⁷¹⁾

Na osnovu podataka, koji su iz zemlje stizali u odborsku kancelariju u Budimpešti, Salih Kazazović, prosrpski orijentisani bivši učitelj iz Travnika, pripremao je članke i dopise u prvom redu za novosadsku »Zastavu« i druge srpske listove, »Branik«, »Srbobran«, kao i za mađarske i njemačke novine i publikacije u nekim evropskim zemljama. Kazazović je bio glavni dopisnik i izvjestilac Odbora za štampu od polovine juna do polovine decembra 1900. godine. U izvjesnom pogledu uloga Kazazovića u muslimanskom pokretu bila je slična ulozi Miće Avankumovića iz Brčkog u srpskom pokretu. Avakumović je radeći po direktivama i uz finansijsku pomoć iz Beograda na srpsko-muslimanskoj »slozi«, razvijao u saradnji s popom Stjepanom Trifkovićem zapaženu novinarsko-agitacionu djelatnost protiv austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini. On je pisao članke u »Srbobranu«, »Zastavi«, »Deutsches Volksblattu«, rasparčavao protuvladine brošure, te održavao intezivne kontakte sa nekim muslimanskim opozicionerima (Hamdi-begom Hasanpašićem iz Travnika, Šemsi-begom Zajimovićem, Sulejmanom Brajićem, Ahmed-begom Biogradlijom iz Brčkog i drugim). U ovoj antivladinoj publicističkoj djelatnosti bio je vrlo aktivan i Šerif Arnautović, koji je kao odbornik i šef odborske kancelarije boravio u novembru i početkom decembra 1900. u Budimpešti zajedno sa članom odbora Sulejman-begom Cerićem iz Bosanskog Novog. Arnautović je uspostavio veze s redakcijama mnogih listova i časopisa, a naročito sa »Zastavom« i njenim urednikom Jašom Tomićem. Srpskoj štampariji dr Svetozara Miletića u Novom Sadu, gdje se štampala i »Zastava«, Egzekutivni odbor je povjerio, u skladu s prvim programom koji su muslimanski deputirci usvojili u Budimpešti, štampanje brošure od već objav-

⁷¹⁾ »Od odbornika Egzekutivnog odbora bili su upravitelj ove kancelarije Ahmed ef. Karabeg iz Mostara, Ahmed-beg Hafizadić iz Travnika, Hadži Sulejman-beg Cerić iz Novog, Muhamed Salić za Salihagu Bičakčića iz Sarajeva, Osman ef. Prčić za Bakir-bega Tuzlića iz Dol Tuzle, Šerif ef. Arnautović iz Mostara i dr.« Osuda Šerifa Arnautovića, Okružni sud u Travniku 22. III 1903. ABH ZMF Pr BH 791/1903.

Prema F. Hauptmannu (*Borba Muslimana*, str. 28, 29) Odbor muslimanskog pokreta za Bosnu i Hercegovinu izabran je u jesen 1900. godine na sastanku muslimanskih prvaka u Sarajevu radi izrade statuta. Hauptmann donosi i sastav Odbora: Salih-aga Bičakčić i Ahmed-aga Henda za okrug Sarajevo, Mujaga Komadina i Ali ef. Džabić za okrug Mostar, Ahmed-beg Hafizadić i Ali-beg Sulejmanpašić za okrug Travnik, Sulejman-beg Cerić i Mahmud-beg Džinić za okrug Banja Luka, Bakir-beg Tuzlić i Hadži Osman ef. Prčić za okrug D. Tuzla, Vasfi-beg Privilica i Skender-beg Kulenović za okrug Bihać. Naknadno u Odbor su ušli: Ali-beg Firdus, Omer ef. Čirkinagić, dok su neki kao Privilica i Sulejmanpašić otpali. (Ibidem, str. 109 nap. 4. i 148, nap. 3.) Prije sastanka u Sarajevu postojao je Odbor muslimanske deputacije u Budimpešti. (ABH ZMF Pr BH Nr 1147/1900, telegram Kutschere Kállayu od 10. IX 1900, *Borba Muslimana*, dok. br. 123, str. 313, dok. br. 133, str. 327).

ljenih članaka u novinama. Uvode i refleksije u ovim brošurama pisali su najčešće Nenad Bradvarević i Jaša Tomić.⁷²⁾

S ovom novinsko-publicističkom djelatnošću bio je povezan priličan broj muslimanskih prvaka, bilo da su Odboru u Budimpešti slali podatke i dopise za novine, bilo da su pokazali interesovanje za pribavljanje i rasturanje štampanih publikacija. U tom pogledu su se na funkcionere Odbora Sulejman-bega Cerića, Saliha Kazazovića, Derviš-bega Miralema, Osmana Precića i Ahmed-bega Hafizadića obraćali pismima Derviš-beg Privilica iz Bihaća, Mahmut-beg Džinić iz Banje Luke, Fehim-beg Alibegović iz Bosanskog Kobaša, Omer Čirkinagić iz Prijedora, Husein-beg Cerić iz Bosanskog Novog, Hifzi Bahtijarević iz Banje Luke, Isa Softić, Suljaga Sarač iz Jajca, Šerif-aga Hankić iz Kozarca i dr.⁷³⁾ Prema podacima koje je Kazazović docnije dao vlastima, osim njega, Šerifa Arnautovića i Miće Avakumovića, protuvladine članke pisali su u Sarajevu Muhamed Salić, u Tuzli Bakir-beg Tuzlić, u Bos. Novom neki Hadžiabdić, u Bihaću bivši pravnik Midžić. Rasturanje novina i brošura organizovao je preko trgovačkog putnika dr Nikola Đurđević iz Slavenskog Broda, po ranijem dogovoru s muslimanskom deputacijom.⁷⁴⁾

Glavni učesnici u aktivnosti na pripremanju, odnosno rasparčavanju antivladinih publikacija bile su one ličnosti među muslimanskim prvcima koje su, kao pripadnici radikalnog dijela muslimanskog pokreta, bile i pristalice srpsko-muslimanskog političkog saveza. U toj djelatnosti imali su, pak, izvjesnog sporednog udjela i pojedinci koji će se ispoljiti kao pristaše umjerenog krila muslimanske opozicije i protivnici političke saradnje sa Srbima (npr. Tuzlić, Čirkinagić, Bahtijarević), iako su se neki od njih, kao Tuzlić, angažovali u jesen 1900. na tome da se sklopi muslimansko-srpski politički sporazum.

U novinskim člancima i brošurama žestoko je napadana okupaciona uprava. Ona je optuživana kao saučesnik agresivne katoličke propagande

⁷²⁾ U 1900. i 1901. objavljene su brošure *Stradanja muhamedanskog naroda u Herceg-Bosni, Najnoviji zulumi u Bosni i Hercegovini, Proganjanja islamskog naroda u Herceg-Bosni, Bezakonja okupacione uprave u Bosni i Hercegovini*, sabrao i napisao Ehli-Islam. Sa ovim radom nastavljeno je unekoliko i sljedećih godina, pa su tako, npr., štampani u Miletićevoj štampariji u Novom Sadu 1903. godine *Spisi islamskog naroda Bosne i Hercegovine u stvari vjersko-prosvjetnog uređenja i samouprave*.

Prema iskazu Kazazovića u istrazi krajem oktobra 1901. godine, troškovi štampanja do tada izdatih brošura nije snosila muslimanska deputacija, već je to bila vlastita naklada Miletićeve štamparije u Novom Sadu, koja je njima trgovala na vlastiti rizik. Deputacija se nije obavezala da će štampane brošure kupiti, ali je obećala da će ih po mogućnosti rasprodati. (*Borba Muslimana*, dok. br. 66, str. 203—205; vidi N. Šehić, *Mjere Kalajevog režima*, str. 161, 162). Međutim, u obrazloženju presude Šerifu Arnautoviću od 22. III 1903. stoji kako je Eksekutivni odbor, da bi ostvario svoj program publikovanja brošura, osnovao fond iz koga je plaćao njihovo štampanje i podmirivao potrebe svoje djelatnosti. (ABH ZMF Pr BH 791/1903). Vrlo je vjerovatno da je ova izdavačka djelatnost kao i »Zastava« bila subvencionirana i iz Beograda (*Grosserbische Umtriebe*, Dok. br. 80, str. 82).

⁷³⁾ ABH ZMF Pr BH 791/1903. Osuda Šerifa Arnautovića, Okružni sud u Travniku 22. III 1903.

⁷⁴⁾ N. Šehić, *Mjere Kalajevog režima*, str. 161—162; *Borba Muslimana*, dok. br. 66, str. 203—205.

i pri tome je naglašavano da se islam kao i pravoslavlje nalaze u opasnosti. Istovremeno su ovi napisi bili i izrazito antihrvatski intonirani. Vlada i njeni organi napadani su da protežiraju katolike i među njima šire »nekako hrvatstvo«, te uz to rade na »pohrvaćivanju muslimana«. Ova antihrvatska nota bila je na određen način takođe prisutna i u memorandumu koji su muslimanski predstavnici predali 19. decembra 1900. godine Kállayu, na čijoj je izradi bio angažovan dr Nikola Đurđević. Optužbe da vlasti protežiraju velikohrvatsku propagandu susreću se i u predstavci koju je muslimanska deputacija predala 28. maja 1902. godine u Budimpešti delegacijama austrijskog i ugarskog parlamenta.

Prisustvo ekskluzivnih antihrvatskih stavova u pomenutim publikacijama proizlazilo je iz suprotnosti političkih težnji muslimanskog pokreta i tadanjeg pravca hrvatske politike u Bosni i Hercegovini, u kojoj su klerikalne snage igrale značajnu ulogu. Međutim, ovi stavovi mogu se dijelom pripisati i uticaju srpskih faktora na muslimanski pokret. Oni odražavaju i tadanje opšte stanje u srpsko-hrvatskim odnosima, kao i suprotnosti nacionalnih aspiracija srpske i hrvatske buržoazije kada je u pitanju bila Bosna i Hercegovina. Upravo u ovo doba se i sukob između hrvatske i srpske buržoazije u Hrvatskoj sve više zaoštravao i kulminiraće u protusrpskim demonstracijama u Zagrebu 1. i 2. septembra 1902. godine, do kojih je došlo poslije objavljivanja poznatog provokativnog članka u zagrebačkom »Srbobranu«.^{74a)} Ipak, srpski samostanci u Hrvatskoj, čiji je organ bio »Srbobran« bili su, poslije organizacionog odvajanja od vojvođanskih radikala 1896. godine, u cjelini gledano manje isključivi u odnosu prema Hrvatima od Jaše Tomića i njegovih radikala⁷⁵⁾, koji su imali prvorazrednu ulogu u publicističko-propagandnoj djelatnosti muslimanskog pokreta i aktivno se angažovali oko toga da prvaci muslimanske opozicije uđu u politički savez s vođama srpskog autonomnog pokreta. I taj savez trebalo je, pored ostalog, da ima i antihrvatski karakter.

Kada je, povodom dvadesetpetogodišnjice stupanja na prijesto sultana Abdul Hamida II, 1. septembra 1900, muslimanska opozicija organizovala u gotovo svim većim gradovima proslave čisto političkog karaktera, u njima je učestvovalo i srpsko građanstvo. Tako su u više od dvadeset mjesta i kuće pravoslavnih bile okićene zastavama. Proslave su imale karakter demonstracija, čiji je cilj bio da ukažu na privremenost okupacije i istaknu sultanov suverenitet nad Bosnom i Hercegovinom. Inicijativu za ove proslave dala je muslimanska opozicija u Sarajevu, a njihovi organizatori bili su pripadnici radikalnog krila muslimanskog pokreta i to Salih-aga Bičakčić u Sarajevu (vremenom će Bičakčić prići umjerenom dijelu opozicije), Ahmed-beg Hafizadić i Hamdi-beg Hasanpašić u Travniku, Šerif Arnautović i bivši muftija Džabić u Mostaru i dr. I narednih godina do aneksije muslimanska i srpska opozicija proslavljala je

^{74a)} Vidi R. Lovrenčić, *Geneza politike »novog kursa«*, Zagreb 1972, str. 95—97, 144—148.

⁷⁵⁾ L. Rakić, op. cit. str. 174—177.

dan sultanovog stupanja na prijesto — »carski dan«, demonstrirajući tako protiv austrougarske vladavine.⁷⁶⁾

Kada je riječ o pitanju političke koalicije između muslimanske i srpske opozicije, za nju se u ljeto 1900. godine zalagala jedna frakcija u muslimanskom pokretu, koja je po ocjeni Zemaljske vlade do tada imala malo uspjeha. Vlasti su primjećivale da su specijalno u Sarajevu muslimanski opozicionari Mujaga Mašić i Salih Šogolj sa svojim pristašama bili odlučno protiv saveza sa Srbima, dok je po istoj ocjeni Salih-aga Bičakčić bio tada za ovaj savez »više iz poslovnih razloga nego iz uvjerenja«.⁷⁷⁾

Stanovište Bičakčića prema muslimansko-srpskom političkom savezu variraće u zavisnosti od razvitka situacije, slično kao i stanovište bivšeg muftije Ali Fehmi ef. Džabića. U tome će se pored ostalog razlikovati Džabićeva uža grupa, tzv. hodžinska stranka — kojoj su uz Džabićeve mostarske pristaše, njegovog nećaka Ahmeda Džabića, Saliha Alajbegovića, Hasan-bega Lakišića, Husagu Kajtaza i dr., određeno vrijeme pripadali i sarajevski trgovci Salih-aga Bičakčić, Ahmed-aga Henda i dr., od ekstremnih opozicionera kao što je Šerif Arnautović, Derviš-beg Miralem, Hamdi-beg Hasanpašić, Ahmed-beg Hafizadić, Skender-beg Kulenović i još neki, prvenstveno travnički i posavinski begovi. Oni su bili po pravilu stalni pobornici srpsko-muslimanskog političkog sporazuma, a izvjesni od njih i usko povezani sa srpskim prvacima. Pri tome su oni zajedno s Džabićem predstavljali radikalno i beskompromisno krilo muslimanskog pokreta za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju. Međutim, ove radikalne begove je dijelio od Džabićeve uže grupe i stav prema agrarnom pitanju. Oni su, za razliku od Džabića, insistirali na tome da se u program muslimanskog pokreta unesu bez odlaganja i zahtjevi koji se odnose na agrarne interese begova i aga.⁷⁸⁾

Protivnik srpsko-muslimanske političke saradnje i pristaša ostvarenja kompromisa sa vladom bio je i ugledni mostarski trgovac i muslimanski prvak Mujaga Komadina, kao i njegov sugrađanin i istomišljenik Ahmed Karabeg, koji je takođe bio jedna od istaknutih ličnosti u pokretu.⁷⁹⁾ Komadina se s jednom manjom grupom svojih pristalica približio Džabiću nakon slučaja pokatoličavanja Fate Omanović iz okoline Mostara, ali je i poslije toga zadržao distancu prema radikalnom dijelu muslimanske opozicije. On je održavao povjerljive veze sa okupacionom upravom, koja je na njega računala u svojim kombinacijama da na bazi izvjesnih ustupaka ostvari sporazum s muslimanskim pokretom. Slično držanje imao je u prvim godinama nakon pojave pokreta i Ali-beg Firdus, koji

⁷⁶⁾ V. Bogićević, op. cit. str. 325 i dalje.

⁷⁷⁾ ABH ZMF Pr BH 1030/1900. Izvještaj Zem. vlade ZMF od 21. VIII 1900.

⁷⁸⁾ ABH ZMF Pr BH 1156/1900. tel. Kautschere 12. IX 1900, Pr BH 1252/1900. prepis izvještaja Kotarskog ureda u Livnu 17. IX 1900, Pr BH 1216/1901. Zemaljska vlada okružnim predstojnicima i vladinom povjereniku za Sarajevo 14. VIII 1901. (prepis), Pr BH 1386/1902. Izvještaj informatora Filana 23. X 1902; Up. Borba Muslimana, str. 26—30, dok. br. 27, 39, 44, 47, 132, 138, 139, 140, 147, 158, 163.

⁷⁹⁾ ABH ZMF Pr BH 1012/1900. Izvještaj Zem. vlade ZMF 16. VIII 1900, priloz: izvještaji O. Nuri-Hadžića o razgovoru sa M. Komadinom i A. Karabegom od 2. odnosno 4. avgusta 1900.

će zajedno sa M. Komadinom, A. Karabegom i drugim pojedincima sačinjavati u razdoblju koje obradujemo jezgro umjerene muslimanske opozicije.⁸⁰) Njemu će vremenom prilaziti i neke ličnosti koje su se u određenim trenucima i situacijama bile eksponirale kao pristalice radikalnog kursa i političke saradnje sa srpskim pokretom (Bakir-beg Tuzlić, Ahmed-aga Henda, Salih-aga Bičakčić i dr.). Međutim, do izrazitije polarizacije u muslimanskom pokretu na umjereno i radikalno krilo, koja se u datom periodu nije uvijek poklapala s podjelom na pristalice i protivnike srpsko-muslimanske političke saradnje, dolazi tek u toku 1901. i u 1902. godini.

Na sastancima muslimanskih povjerenika iz cijele zemlje održanim od 11. do 16. septembra 1900. u Sarajevu razmatrana je raznovrsna problematika (pitanja iz područja agrarnih odnosa i osnivanju muslimanske banke, pokretanje glasila muslimanskog pokreta u Budimpešti i dr.), ali je postignut sporazum samo o principima na kojima treba da se zasniva statut vjersko-prosvjetnih i vakufskih institucija u Bosni i Hercegovini. Izabranom Odboru povjerenje je da nacrt statuta rediguje u Budimpešti i prije predaje vlastima da ga podnese na odobrenje novoj konferenciji muslimanskih predstavnika u Sarajevu.⁸¹) Težnji Bakir-bega Tuzlića, Zijabega i Osman-bega Pašića i još nekih begova iz Posavine, te Ragib-bega Džinića, Ali-bega Sulejmanpašića i Derviš-bega Miralema da se u program pokreta unese i agrarno pitanje (regulisanje šumskog posjeda, pitanje poraza na zemlju i desetine i dr.) uspješno su se suprotstavili hodže sa Džabićem i trgovci s Komadinom i Bičakčićem na čelu.⁸²) Nakon poraza koji je begovska struja tada pretrpjela, agrarno pitanje je dugo vremena, sve do 1906, imalo sporedno mjesto u aktivnosti muslimanskog autonomnog pokreta, dok je u njegovom prvom planu bilo ostvarenje vjersko-političkog programa. Agrarno pitanje dobiće veći značaj tek u narednom periodu, poslije silaska Džabića s političke scene i dolaskom Ali-bega Firdusa na čelo pokreta.⁸³)

Mada prilikom diskusija u Sarajevu u septembru 1900. nije na kraju mogla biti donijeta odluka o pokretanju muslimanskog opozicionog glasila u Budimpešti, diskusija o tome je zanimljiva. Naime, jedan dio prisutnih, i to Salih-aga Bičakčić, Mujaga Komadina, Muhamed-beg Fadilpašić, Šemsi-beg Fidahić, Zijad-beg Pašić, Hamid Huseđinović, Mujaga Mašić i Junuz Halaćević smatrali su da list »Novina« treba »da se tiska turskim pismenima, da se znade da je samo njihov islamski list, te da nemaju ni skim

⁸⁰) Vidi N. Šehić, *Mjere Kalajevog režima*, str. 139 i dalje.

⁸¹) ABH ZMF Pr BH 1178/1900. teš. Kutschere 17. IX 1900, Pr BH 1206/1900. Izvještaj Pitnera 22. IX 1900.

⁸²) Ibidem; ABH ZMF Pr BH 1172/1900. Abschrift einer Lococonfidentenmeldung vom 12. IX 1900.

⁸³) Vidi *Borba Muslimana*, str. 27—36; F. Hauptmann, *Bosanskohercegovački aga u procjepu između privredne aktivnosti i rentijerstva na početku XX stoljeća*, *Godišnjak DI BiH XVII*, Sarajevo 1969, str. 23—40; N. Šehić, *Pokret Muslimana*, str. 102—103, 147—151; isti, *O nekim pitanjima agrarnih odnosa u politici muslimanskog autonomnog pokreta*, *Prilozi Instituta za Istoriju u Sarajevu* 13/1973, str. 133—166; isti, *Problem agrara u Bosni i Hercegovini u politici muslimanskog autonomnog pokreta*, rat treba da publikuje JIČ-u 1—2/1978.

nikakva saveza«. Međutim, većina je bila mišljenja da list zbog čitalaca treba štampati ćirilicom, jer ako bi se štampao »turskim pismom«, ne bi imao dovoljno pretplatnika.⁸⁴⁾ Pokazalo se, pak, da hodže, trgovci i begovi, lišeni podrške malobrojnih pripadnika muslimanske evropski obrazovane inteligencije, nisu u ovoj fazi razvitka muslimanskog autonomnog pokreta mogli osnovati ni njegov samostalni organ. Stoga je muslimanski pokret u ovom periodu u pogledu svoje publicističko-propagandne djelatnosti ostao i dalje u punoj zavisnosti od srpskih faktora.

Karakteristično je, takođe, da su na sarajevskom sastanku muslimanskih opozicionera u septembru 1900. Džabić, Fidahić i Bičakčić tražili da se postavi zahtjev i u pogledu priznavanja »turske jazije« kao zvaničnog pisma u Bosni i Hercegovini. Ovo je bilo praćeno i traženjem da se turski više uči u šerijatskoj školi i na drugim mjestima.⁸⁵⁾

Po savjetu mađarskih opozicionera Sándora Blaskovicha i Samuela Visontaya, s kojim su se muslimanski predstavnici bili povezali, trebalo je da članovi muslimanskog Odbora u što većem broju, kao i srpski predstavnici dođu 10. oktobra 1900. u Budimpeštu, jer se uskoro očekivao odgovor premijera Kolomana Szélla na Visontayevu interpelaciju o prilikama u Bosni i Hercegovini. Radeći na rušenju Kállaya, pomenuti mađarski opozicioneri imali su namjeru da aranžiraju zajednički demonstrativni nastup Muslimana i Srba u Budimpešti protiv postojećeg režima u Bosni.⁸⁶⁾

U Budimpešti je s muslimanskim predstavnicima konferisao 19. i 20. oktobra 1900. godine dr Nikola Đurđević⁸⁷⁾, kojemu su povjerali izradu memoranduma i dovršenje statuta.⁸⁸⁾ Vjerovatno i zbog toga što su bili razočarani negativnim ishodom Visontayevu interpelacije u parlamentu, mu-

⁸⁴⁾ ABH ZMF Pr BH 1172/100. Copie einer Confidentenmeldung, Sarajevo 13. IX 1900.

Za vrijeme sastanka muslimanskih povjerenika u Sarajevo dolazi Kosta Kujundžić, koji se kao i Gligorije Jeftanović sastajao više puta s muslimanskim opozicionerima jer su ovi tražili kontakt sa srpskom opozicijom (Pr. BH 1192/1900. Kutschera ZMF 19. IX 1900). Nije nam poznato koje s muslimanske strane učestvovali u ovim razgovorima kao ni sadržaj razgovora.

⁸⁵⁾ ABH ZMF Pr BH 1172/1900. Abschrift einer Lococonfidentenmeldung vom 12. IX 1900.

⁸⁶⁾ ABH Pr BH 1242/1900. tel. Pitnera 1. X 1900, Pr BH 1291/1000. tel. Kutschera 10 X 1900; Ugarski premijer K. Széll odgovorio je negativno na Visontayevu interpelaciju (*Borba Muslimana*, str. 106, nap. 1).

⁸⁷⁾ Kao nap. 51. Nije nam poznato ko se sve nalazio u muslimanskoj deputaciji. Znamo da su u Budimpešti odranije boravili Derviš-beg Miralem, Osman ef. Precić i Mahmudbeg Džinić, koji su pozvali svoje kolege iz Bosne da dođu u ugarsku prijestolnicu. Na to su, prema informacijama vlasti, Džabić i Komadina »koji neće ništa da znaju o zajedničkom nastupu sa Srbima« poslali Ahmed ef. Karabega i čekali njegov izvještaj. (ABH ZMF Pr BH 1291/1900. tel. Kutschera ZMF od 10 X 1900). Među muslimanskim prvacima koji su se tada pojavili u Budimpešti bio je Bakir-beg Tuzilić.

⁸⁸⁾ U izvještaju M. Đurića informatora iz Slavenskog Broda od 24. oktobra 1900 stoji: »Dr. (tj. dr Nikola Đurđević — napomena Dž. J.) se je povratio iz Budimpešte i donio čitavu hrpu spisa iz kojih mora da izradi memorandum. Nije mu sve jasno, te ne zna upravo što i kako da radi. Donio je sobom i statut, u svrhu da ga popravi i dotjera, ali baš u tom će biti kubure, jer su mu mnoge ustanove nejasne prema odnosnim propisima korana«. (ABH Priv. Reg. 230/1900).

slimanski prvaci su se obratili Đurđeviću sa željom da im pomogne kako bi se sastali i utanačili sporazum o zajedničkom radu s vođama srpskog autonomnog pokreta.⁸⁹⁾ U tom pogledu je Đurđević dobio i ovlaštenje od Bakir-bega Tuzlića da može pregovarati u ime muslimanskih vođa.⁹⁰⁾ Ovo je posve išlo na ruku intencijama samog Đurđevića i njegovih stranačkih kolega, koji su težili da se opozicija u Bosni i Hercegovini konstituiše kao politički pokret s jedinstvenim programom. Zato se Đurđević, živo podstican od J. Tomića, Đ. Krasojevića i drugih, angažovao oko toga da se sklopi politički ugovor između vođstva srpskog i muslimanskog autonomnog pokreta.⁹¹⁾

Još na putu iz Budimpešte u SlavonSKI Brod Đurđević je razgovarao u željezničkom vagonu sa G. Jeftanovićem i V. Šolom, koji su se vraćali iz Sr. Karlovaca. Oni su tamo, poslije prekida pregovora u Beču sa ministrom, posjetili dr Đuru Krasojevića, koji se upravo vratio iz Beograda. Jeftanović i Šola odmah su se u načelu izjasnili za sporazum sa Muslimanima i izrazili spremnost da se sastanu s njihovim predstavnicima.⁹²⁾ Zalažući se i ranije za ostvarenje srpsko-muslimanskog političkog saveza, srpski prvaci su još početkom oktobra 1900. iz Beča poručili svojim prijateljima u zemlji da se povežu sa Muslimanima.⁹³⁾ Ovo je bilo praćeno radikalizacijom stavova srpske opozicije, koja u svojoj usmenoj agitaciji sve više ističe u prvi plan pitanje političke autonomije u odnosu na zahtjeve za odobrenje samouprave crkveno-školskih institucija. To je izazivalo zabrinutost umjerenijih prvaka srpskog pokreta, kao što je bio Risto Hadžidamjanović, koji se pribojavao toga da vođe, slijedeći savjete svojih prijatelja sa strane, neće pokazati spremnost za postizanje kompromisa sa vladom. Čak se i sam Jeftanović žalio kako Šola i njegovi moštari neće ništa da znaju o nekom kompromisu.⁹⁴⁾

U Novoj Gradišci je 17. ili 18. novembra 1900. održan sastanak između advokata Đurđevića i izvjesnog broja muslimanskih opozicionera na kome je vršeno redigovanje nacrtâ muslimanskog statuta i memorandumâ. Sastanku su prisustvovali Fehim-beg Alibegović iz Bosanskog Kobaša, Šerif Arnautović i još četiri do pet Muslimana, vjerovatno Mahmud-beg Džinić i Hifzo Bahtijarević iz Banje Luke, i Sulejman-beg Cerić iz Bos. Novog, koji su tog dana prema zapažanju vlasti bili odsutni iz svojih mjesta. Korekture nacrtâ nastavljene su sljedećeg dana u Slavonskom Brodu od strane Đurđevića i uz saradnju Arnautovića i Derviš-bega Miralema. Posljednja dvojica su 20. novembra otputovali s nacrtom statuta u Budimpeštu, gdje je trebalo da se on kopira i zajedno s memoran-

⁸⁹⁾ »Bakir-beg Tuzlak rekao mu je: 'Mi moramo zajednički sa Srbima, ali kako da se sastanemo i sporazumijemo. Ja ne mogu da idem prvi ka Jeftanoviću i Šoli'. Na to je dr. preuzeo dužnost da udesi među njima sporazum i sastanak«. Ibidem.

⁹⁰⁾ ABH ZMF Pr BH 625/1907 Copie einer Confidentenmeldung aus Sl. Brod, 18. XI 1900.

⁹¹⁾ Ibidem i kao nap. 51.

⁹²⁾ Kao nap. 51, 88 i 90.

⁹³⁾ ABH ZMF Pr BH 1295/1900. tel. Kutschere ZMF 12. X 1900.

⁹⁴⁾ Kao nap. 51.

dumom početkom decembra podnese na odobrenje konferenciji u Sarajevu.⁹⁵⁾

Na pomenutom sastanku u Novoj Gradišci prisutni muslimanski prvaci razmatrali su i nacrt ugovora o zajedničkoj akciji sa Srbima u cilju postizanja političke autonomije za Bosnu i Hercegovinu, koji im je podnio dr Nikola Đurđević. Podneseni Nacrt, sudeći po njegovim bitnim elementima poznatim austrougarskim vlastima⁹⁶⁾, bio je po svojoj prilici identičan sa nacrtom ugovora do koga su vlasti docnije došle i dale ga 1901. godine da se publikuje u nizu listova u Monarhiji⁹⁷⁾, a čiji je sadržaj reprodukovan u citiranom radu O. Nuri-Hadžića kao ugovor potpisan u Slavonском Brodu 1902. godine između predstavnika srpske i muslimanske opozicije.

Muslimanski opozicioneri, koji su u novembru 1900. učestvovali na sastanku u Novoj Gradišci, prihvatili su prezentirani nacrt ugovora, osim onih njegovih paragrafa koji predviđaju da se u Bosni i Hercegovini »jezik službeno nazove srpski, da se upotrebljuje isključivo ćirilica« i izuzev odredbe koja govori o rješenju agrarnog pitanja. Nacrt je potom trebalo da bude podnesen Srbima, a Muslimani su uzeli njegov prepis.⁹⁸⁾

Još prije konstituisanja muslimanskog pokreta za vjersku autonomiju zagrebački »Srbobran« ispoljio je težnju da se opozicionom istupanju travničkih begova, nezadovoljnih načinom kako su okupacione vlasti primjenjivale tursko agrarno zakonodavstvo, dade određeno srpsko nacionalno obilježje. U Travniku je bilo i pojedinaca (Salihi Kazazović, Ahmed-beg Kulenović, Nikola Fufić), koji su, povezani sa krugom oko »Srbobrana«, nastojali da se među Muslimanima »probudi srpska svijest« kako bi se »time izazvala mržnja i otpor proti hrvatstvu«. Oni su vršili pripreme i za pokretanje časopisa koji bi imao cilj da propagira srpsko-muslimansku »slogu.«⁹⁹⁾ Kod srpskih faktora koji su radili na sklapanju političkog saveza između srpske i muslimanske opozicije prisutna je bila očita tendencija da se ovom savezu da srpski nacionalni karakter. Sam ugovor o savezu trebalo je da se sklopi među »Srbima pravoslavne i moslimske vjere«, a formulacije njegovog Nacrta u pogledu upotrebe narodnog i zvaničnog jezika i pisma (§§ 11—13) su takve da nedvojbeno izlazi kako u Bosni i Hercegovini živi samo srpski narod podijeljen na tri vjere.

Važno je naglasiti da ni oni prvaci muslimanskog autonomnog pokreta koji su bili za sklapanje političkog saveza sa Srbima, na bazi programa izloženog u Nacrtu ugovora, nisu bili spremni da prihvate njegove odredbe u pogledu jezika i pisma. To ujedno znači da su oni de facto odbijali nacionalnu identifikaciju Muslimana kao Srba. Vođe srpskog autonomnog pokreta u Bosni i Hercegovini za vrijeme daljih pregovora sa muslimanskim predstavnicima pokazale veliku fleksibilnost u odnosu na jezičko pitanje.

⁹⁵⁾ ABH ZMF Pr BH 625/1907. Izvještaj Zem. vlade ZMF od 23. XI 1900.

⁹⁶⁾ Ibidem i kao nap. 51.

⁹⁷⁾ Tekst »Nacrta Ugovora« donosimo u prilogu ovoga rada.

⁹⁸⁾ Kao nap. 90.

⁹⁹⁾ *Borba Muslimana*, dok. br. 2, str. 57—61, nap. 1 i 2, dok. 66, str. 205, nap. 1.

Muslimanski opozicioneri izjasnili su se u Novoj Gradišci i protiv odredbe u Nacrtu ugovora da agrarno pitanje treba da »riješe međusobnom udesbom sami vlasnici zemalja, urođeni trgovci i kmetovi« tako da bi se koliko je god moguće izbjeglo miješanje stranog kapitala (§ 5). Ma koliko je u srpskoj građanskoj politici, kao u ostalom i u hrvatskoj, odnos prema rješavanju agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini bio podređen ostvarenju nacionalno-političkih ciljeva i pridobijanju za njih vodećeg muslimanskog feudalnog sloja¹⁰⁰), agrarno pitanje nije moglo ostati zaobiđeno u Nacrtu srpsko-muslimanskog ugovora. Srpsko građanstvo postavilo je u Nacrtu ovo pitanje u najblažem vidu kako iz obzira prema brojnim srpskim kmetovima, u čije je ime pretendovalo da nastupa, tako i zbog sopstvenih ekonomskih i finansijskih interesa. Međutim, upravo oni begovi kao npr. Derviš-beg Miralem, Hamdi-beg Hasanpašić i dr. koji su se kao pripadnici ekstremno-radikalne struje u muslimanskom pokretu najviše zalagali za sklapanje političkog saveza sa Srbima i s njima ostvarivali čak određenu saradnju, među prvima su se eksponirali u odbrani prava veleposjednika utvrđenih otomanskim zakonima, optužujući vlasti da preferiraju interese kmetova.¹⁰¹)

Konspirativni sastanak u Novoj Gradišci održan je kojih dva i po mjeseca nakon prvog katoličkog kongresa u Zagrebu (3—5. septembra 1900), na kome je nadbiskup Stadler istupio u velikohrvatskom i klerikalnom duhu. On je napao dualističko uređenje Monarhije, pozvao sve Hrvate da se ujedine u jedinstvenu hrvatsku državu i izrazio želju »da se što prije Bosna i Hercegovina sjedine sa materom zemljom.«¹⁰²) Krajnje nepovoljan utisak, koji je na Muslimane ostavio Stadlerov govor, nije mogao izbrisati ni carev ukor Stadleru, koji su Muslimani primili s rezervom vjerujući da je on dat samo da bi se umirila muslimanska opozicija.¹⁰³) S tim u vezi je indikativno da u Nacrtu srpsko-muslimanskog ugovora vidno mjesto zauzimaju tačke u kojima se zahtijeva obustava vjerske i narodnosne propagande i uklanjanje iz javne službe njenih nosilaca, protjerivanje svih duhovnih redova rimske crkve, osim franjevaca, a isto tako i svih funkcionera te crkve koji nisu rođeni u Bosni i Hercegovini (§§ 8. 9. 10) što se odnosi lično na Stadlera. Takođe odredba u Nacrtu o nepriznavanju prava zavičajnosti u zemlji doseljenicima i njihovim potomcima (§ 15) imala je, pored ostalog, i antihrvatski karakter. Nasuprot planovima i željama za sjedinjenje Bosne i Hercegovine s Hrvatskom, a time i Monarhijom, Nacrt ugovora je predviđao da će se obje strane svim sredstvima boriti protiv aneksije, a za samoupravu zemlje pod sultanovim suverenitetom, s tim što bi se na položaju guvernera, kada Bosna i Hercegovina dobije auto-

¹⁰⁰) Vidi M. Imamović, *Agrarno pitanje u programima građanskih političkih stranaka u Bosni i Hercegovini do 1911. godine*, Jugoslovenski historijski časopis 3—4/1973, str. 150—161.

¹⁰¹) Vidi: *Borba Muslimana*, dok. br. 2, str. 57—61, dok. br. 7, str. 81—82, dok. br. 27, str. 123—124; N. Šehić, *Pokret Muslimana*, str. 102, 147—150.

¹⁰²) L. Đaković, op. cit. str. 94—95.

¹⁰³) ABH ZMF Pr BH 1149/1900 i 1175/1900, telegrami Kutschere ZMF od 11. i 16. IX 1900.

nomiju, nalazio »naizmjenice jedan moslim i jedan pravoslavni Srbin« (§§ 1. 2, 4, 15).

Atmosferu na sastanku u Novoj Gradišci karakterisalo je radikalno raspoloženje i ogorčenje prisutnih zbog neuspjeha dotadanih koraka muslimanskog vođstva kod austrougarskih faktora i skepsa da će okupaciona uprava izaći u susret zahtjevima u pogledu vjerske i vakufske autonomije sadržanim u Nacrtu statuta, na kome su oni zajedno sa Đurđevićem radili.¹⁰⁴⁾ Posebno u izvjesnim situacijama kada se nije nazirala perspektiva za rješenje zahtjeva, koje je muslimanski autonomni pokret postavljao vlastima, u muslimanskim opozicionim krugovima jačale su tendencije da se zaključi politički pakt sa Srbima. S druge strane, vođe srpskog pokreta insistirale su već duže vremena na zaključenju ugovora sa Muslimanima, ali su to u pojedinim momentima stavljale u drugi plan, očekujući rezultate svojih koraka kod vlasti za odobrenje crkveno-školske autonomije. Okupaciona uprava je taktizirala i služeći se raznim metodama nastojala je da osujeti ujedinjenje opozicionih snaga, koje su i same po svojoj socijalnoj strukturi, ekonomskim i političkim interesima bile vrlo heterogene.

Na osnovu do sada prikupljenih podataka ne možemo decidirano odgovoriti na pitanje gdje je nastao Nacrt srpsko-muslimanskog ugovora i ko je bio autor njegovog teksta. Povjerljive informacije s kojima je raspolagala Zemaljska vlada označavaju Jašu Tomića kao ličnost koja je prva inicirala pomenuti projekt, a neke od njih ukazuju na to da je dr Nikola Đurđević radio na njegovoj izradi.¹⁰⁵⁾ Prema izvještaju Zemaljske vlade od 23. novembra 1900, Jaša Tomić, urednik »Zastave«, obratio se 17. novembra 1900. godine Đurđeviću s projektom pakta i zahtjevom da za njega pridobije Muslimane¹⁰⁶⁾, što znači da je i sam Đurđević dobio već gotov Nacrt ugovora. U tom pogledu zanimljivo je saopštenje jednog vladinog konfidenta koji javlja kako mu je Đurđević navodno rekao da on (Đurđević) nije sastavio Nacrt, niži mu ga je Tomić ni Krasojević poslao, »jer je ovo koncipirano u veliko, sa dalekim ciljevima«. Đurđević je informatoru pokazao kovertu u kojoj mu je Nacrt ugovora stigao poštom.¹⁰⁷⁾

Nije isključena mogućnost da je autor »Nacrta« bio dr Emil Gavrića. Na to ukazuje okolnost da su istražne vlasti za vrijeme prvog svjetskog rata našle u aktima Gavrića koncept pisma iz 1901, u kome se go-

¹⁰⁴⁾ Na sastanku su se čule ove izjave: »Oni nam neće odobriti statuta, al ćemo izraditi promjenu sistema, jer ovo je nečuveno što se po Bosni i Hercegovini radi«. »Tražimo glave Hrvata i Jezuita, ne dadnu li ih, daće nam glavu Kallajevu«. »Oni će nas sami natjerati onamo, gdje im neće biti milo da nas vide.« »Znamo mi i gdje je Petrograd i Paris, kad nas gone iz Beča i Pešte«. »Neće biti naš šejik, ko Vaš patrijarh u Fanaru«. Kao nap. 90).

¹⁰⁵⁾ Kao nap. 51.

¹⁰⁶⁾ Kao nap. 95.

¹⁰⁷⁾ Poštanska marka na koverti bila je ugarska, ali je žig bio nejasan pa se nije moglo razabrati odakle je pismo došlo. U koverti je uz Nacrt bila samo jedna karta na kojoj je bilo napisano: »Nastojte pod svaku cijenu da se ovaj Ugovor primi. C. C. C. (sve ćirilicom)«. U glosi na aktu pokušalo se u ZMF odgonetnuti slova C. C. C. kao »Složni Srbi Sarajlije« (kao nap. 90).

vori o nepotpisanom »Ugovoru« koji je dospio »nepažnjom u nepozvane ruke« i bio objavljen. U pismu se dalje, između ostalog, kaže: »Ja sam napravio nacrt ovog novog sporazuma«. Obraćajući se primaocu (vjerojatno Gligoriju Jeftanoviću), pisac ga obavještava da mu šalje pomenuti nacrt i moli ga da mu javi za svoje mišljenje i primjedbe na njega.¹⁰⁸⁾ Očito je da citirani nepotpisani koncept pripada dr Emilu Gavrilu, ali nije jasno o kakvom se to nacrtu »novog sporazuma« radi.

U Zemaljskoj vladi u Sarajevu je krajem novembra 1900. godine postojalo uvjerenje da se iza parole o političkoj autonomiji Bosne i Hercegovine i akcije da se srpska i muslimanska opozicija na njoj ujedini krije »široko razgranati komplot« u koji je umiješana i tadanja vlada Srbije. Zemaljska vlada je raspolagala obavještenjima da je bosansko-hercegovački emigrantski odbor u Carigradu donio 23. oktobra 1900. zaključak da se konferenciji za reviziju berlinskog ugovora, za koju se u posljednje vrijeme zauzimala ruska i panslavistička štampa, podnese prijedlog da se bosansko pitanje riješi plebiscitom. Išlo se za tim da se Bosna i Hercegovina vrati sultanu, a ako to ne mogne, da dobije autonomiju. Takođe je zaključeno da se u zemlji stvori koalicija s pravoslavnim. Vlada u Sarajevu je posebno apostrofirala da je u radu ovog skupa učestvovao i hodža Sulejman ef. Faladžić, beogradski muftija, koji je tada tobože pao u nemilost u Beogradu i uputio se u Carigrad. Ona je bila zabrinuta zbog postojanja dokumenta (Nacrta ugovora), u kojem je trebalo da se fiksira obaveza obje strane da zajednički rade na dobijanju autonomije i da djeluju protiv austrougarske politike kod istovjernika u staroj Srbiji i Makedoniji¹⁰⁹⁾, području koje se nalazilo na pravcu penetracije političkog i ekonomskog uticaja Austro-Ugarske Monarhije. Ovo se vremenski podudara sa pojačanom aktivnošću Srbije i uspjesima njene spoljne politike da u Kosovskom vilajetu pridobije za saradnju i neke uglednije albanske prvake.^{109a)}

Mada su uticaji sa strane na politička kretanja u Bosni i Hercegovini bili neosporno prisutni, austrougarska uprava im je očito davala veći značaj od onog koji su oni stvarno imali. Ispuštajući obično iz vida objektivne okolnosti iz kojih su izrastale određene političke tendencije u zemlji, ona je bila sklona da političke pojave tretira kao isključivi rezultat spoljnih uticaja i propagande.

Prema izvještajima koje su dobijale vlasti krajem 1900, o »slozi za autonomiju« govorilo se u Hercegovini, i to najviše među mostarskim Muslimanima i Srbima, ali i po Krajini i Posavini.¹¹⁰⁾ Specijalno intrasigentno raspoloženje vladalo je među muslimanskim opozicionerima u Travniku

¹⁰⁸⁾ *Grosserbische Umtriebe*, Dok. Nr 98, str. 210—211; Up. Hadžijahić, op. cit. str. 176/177, M. Iamamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak BiH, 1878—1914*, str. 125.

¹⁰⁹⁾ ABH ZMF Pr BH 625/1907. Izvještaj Zem. vlade ZMF od 28. XI 1900.

^{109a)} Vidi V. Stojančević, *Prilike u zapadnoj polovini Kosovskog vilajeta prema izveštajima austrougarskog konzula u Skoplju 1900. i 1901. godine*, Istorijski časopis, XII—XIII, Beograd 1963, str. 287—316.

¹¹⁰⁾ ABH ZMF Pr BH 625/1907. Abschrift einer Confidentenmeldung, Sarajevo 22. XI 1900.

i, po ocjeni tamošnje okružne oblasti, među njima je bio »zavladao srpski duh«. U Travniku je pop Danko Adamović počeo odnedavna intenzivno politički agitovati zajedno sa Ahmed-begom Hafizadićem i Hamdi-begom Hasanpašićem i njihovim pristašama. Stanovište ove grupe muslimanske ekstremne opozicije tada je bilo da se u predstojećim pregovorima traži da Vlada doslovno prihvati predloženi statut, a za slučaj da to ne pođe za rukom, da se pregovori prekinu i na proljeće uputi jedna deputacija u Rusiju sa ciljem da se kod velikih sila pokrene pitanje davanja autonomije Bosni i Hercegovini, analogno onoj koju je dobio Krit. Pri tome oni su bili za zajednički rad sa Srbima u uvjerenju da će Srbi, bez obzira na to kako će se riješiti pitanje njihovog crkveno-školskog statuta, nastaviti sa Muslimanima borbu za političku autonomiju zemlje.¹¹¹⁾ Po uvjerenju organa vlasti u Travniku vjerski zahtjevi kako Muslimana tako i Srba bili su samo prva etapa zajedničke želje za političkom autonomijom.

**

Kao što ni ranija akcija okupacione uprave protiv muslimanskog pokreta s naručenim izjavama lojalnosti nije uspjela, tako nisu ni uspjeli pokušaji, koji datiraju od ljeta 1900. godine, da se pokret oslabi privlačenjem na stranu vlade pojedinih muslimanskih prvaka koji se nisu slagali s kursom radikalne struje. Vlast je prihvatila pregovore o muslimanskim zahtjevima, jer se muslimanski pokret konstituisao i nametnuo kao politički faktor u Bosni i Hercegovini.¹¹²⁾ U Mostaru je Odbor muslimanskog opozicionog pokreta sredinom decembra 1900. godine podvrgao posljednjoj redakciji nacrt statuta i memorandum koji je Š. Arnautović donio iz Budimpešte¹¹³⁾, a zatim su muslimanski prvaci oba dokumenta predali u Sarajevu ministru Kállayu 19. decembra 1900. Na osnovu podnesenih dokumenata vođstvo muslimanske opozicije na čelu sa bivšim muftijom Džabićem u Sarajevu u vremenu od 2. februara do 25. aprila 1901. vodilo je pregovore s predstavnicima Zemaljske vlade na čelu sa civilnim adlatusom baronom Kutscherom.

Sondirajući političko raspoloženje među muslimanskim opozicionerima na početku pregovora u Sarajevu, Zemaljska vlada je stekla uvjerenje da je samo dio muslimanskih prvaka spreman da u slučaju neuspjeha pregovora uđe u borbenu koaliciju sa Srbima, dok je većina, posebno krupni veleposjednici Ali-beg Firdus, Bakir-beg Tuzlić i dr. i veletrgovci kao npr. Mujaga Komadina, bila apsolutno protiv zajedničke srpsko-mu-

¹¹¹⁾ ABH ZMF Pr BH 1575/1900. Prepis izvještaja Kotarskog ureda u Travniku 11. XII 1900. i Okružne oblasti u Travniku od 12. XII 1900, Izvještaj Zem. vlade ZMF 18, XII 1900.

¹¹²⁾ *Borba Muslimana*, str. 29, 30; N. Šehić, *Mjere Kalajevog režima*, 137 i dalje.

¹¹³⁾ ABH ZMF Pr BH 1575/1900. Prepis izvještaja Gradskog kotarskog ureda u Mostaru 12. XII 1900, izvještaj Zem. vlade ZMF 18. XII 1900; Muslimanski prvaci potpisali su Memorandum 15. decembra 1900. u Mostaru, i to svi arapskim slovima, dok je sam tekst memorandumu pisan latinicom.

slimanske akcije u političke svrhe, jer bi se oni tada izložili suviše velikom materijalnom riziku.¹¹⁴⁾

Još u septembru 1900. godine Ali-beg Firdus je nagovještavao svoju spremnost da kao protutežu »dalekosežnim zahtjevima na političkom i privrednom polju« posavskih begova formira umjerenu grupu unutar muslimanskog pokreta, koja bi se u svojoj aktivnosti ograničila samo na pitanje vakufsko-meairfske reforme. Firdus je smatrao da se ova pitanja mogu riješiti jedino sporazumno sa Zemaljskom vladom. On se nije slagao s politikom radikalnog krila u pokretu i nakon boravka u Turskoj u drugoj polovini 1901. godine vratio se razočaran došavši do zaključka da bosanskohercegovački Muslimani iz Carigrada ne mogu očekivati nikakvu pomoć. Firdus se tada takođe ispoljio i kao protivnik političkog saveza sa Srbima. Zanimljiva je okolnost da je Firdus kao krupni zemljoposjednik bio upućen da krajem 1901. godine traži zaštitu vlasti protiv svojih »neposlušnih« srpskih kmetova sa područja Grahova, koji nisu htjeli više da kao hak daju trećinu nego samo jednu petinu svojih prinosa. On se tom prilikom saglasio s predstojnikom travničkog okruga Mihajlom Rukavinom da je istinski interes veleposjednika da što uže saraduje sa vladom, dok bi »sloga« sa Srbima bila pogubna po njihove interese.¹¹⁵⁾

Međutim, iako je Firdus u razdoblju od 1900. do 1903. u susretima sa predstavnicima vlasti nastupao pomirljivo i čak izražavao spremnost da saraduje sa vladom, on u praksi nije htio ulaziti ni u kakve čvršće obaveze i nije stajao po strani od niza akcija koje je preduzimala opozicija. Firdus nije bio voljan da se otvoreno konfrontira sa Džabićem i njegovim radikalnim pristalicama, nego je kao i drugi umjereni opozicioneri, M. Komadina, A. Karabeg, O. Ćirkinagić i dr., nastojao da održava dobre odnose s vlastima, a istovremeno ne prekida veze s radikalnim elementima u pokretu. Stoga će Kállay doći vremenom do uvjerenja da pripadnici umjerene muslimanske opozicije igraju dvostruku ulogu u očekivanju ishoda sukoba.¹¹⁶⁾

U tom pogledu posebno mjesto zauzima slučaj Bakir-bega Tuzlića, koji se, kao što smo ranije spomenuli u oktobru 1900. godine zalagao za ostvarenje srpsko-muslimanskog političkog saveza, da bi krajem iste godine pred vlastima pokazao spremnost da s njima saraduje i pomirljivo utiče na muslimanske opozicionere. Pri tome je Tuzlić, koji se stalno nalazio u finansijskim teškoćama, računao na materijalne protuusluže i zadovoljenje svojih potraživanja u odnosu na neke šumske parcele na Majevici. Kállay je upozoravao Zemaljsku vladu na oprez kada je u pitanju Tuzlić, jer je riječ o krajnje nepouzdanom čovjeku kome su vlasti već jedanput izdjestvovale zajam, a on je odmah nakon toga prešao u protivnički tabor. Stoga je Vlada dobila uputstvo da Tuzliću predoči da će se njegovim zahtjevima u pogledu dodjele šume izaći u susret jedino ako njegova djelatnost unutar opozicije da konkretne rezultate i dovede do na-

¹¹⁴⁾ ABH ZMF Pr BH 246/1901. Izvještaj Zem. vlade ZMF od 12. II 1901.

¹¹⁵⁾ *Borba Muslimana*, dok. br. 18, str. 106—109, nap. 1, dok. br. 72, str. 216; vidi: N. Šehić, *Mjere Kalajevog režima*, str. 139—143.

¹¹⁶⁾ N. Šehić, *Mjere Kalajevog režima*, str. 139—153.

godbe između muslimanskog pokreta i okupacione uprave u onim okvirima koji bi odgovarali njenim željama. Organi okupacione uprave odnosili su se prema Tuzliću nešto drukčije nego prema drugim pripadnicima umjerene opozicije, koji su kao npr. Firdus ili Komadina ipak očuvali određenu samostalnost i nisu dopustili da ih vlasti tretiraju kao prosto oružje svoje politike. Tuzlić je, pak, otvoreno nudio svoje usluge Vladi, pružao joj obavještenja o prilikama u muslimanskom pokretu i raspoloženju među njegovim prvcima. Pri tome je poseban značaj imala okolnost što je on nastavio da uživa finansijsku potporu vlasti.¹¹⁷⁾ Naime, upravo u 1902. godini, kada je prema O. Nuri-Hadžiću Bakir-beg Tuzlić u ime muslimanskog pokreta tobože potpisao ugovor o političkom savezu sa srpskom opozicijom, njemu je na prijedlog Zemaljske vlade uz saglasnost ministra Kállaja odobren hipotekarni zajam iz vladinog fonda novčanih kazni u iznosu od 30.000 kruna sa rokom otplate od deset godina radi podmirenja dospjelih obaveza. Kako u pomenutom fondu trenutno nije bilo dovoljno sredstava, učinjena je privremena pozajmica od 13.000 kruna iz vladinog dispozicionog fonda, iz koga se inače finansirala djelatnost konfidenata, i njima je iskupljena mjenica Bakir-bega Tuzlića, koja je 1. juna 1902. dospjela kod filijale Priv. zemaljske banke u Tuzli. Ostalih 17.000 kruna upotrijebljeno je iz fonda novčanih kazni radi otkupa Tuzlićevih mjeničnih dugova koji su dospjeli 2. jula 1902. godine kod Brčanske štedionice. Priv. zemaljska banka bila je posrednik u ovoj zakulisnoj finansijskoj operaciji i formalno je figurirala kao davalac zajma Bakir-begu Tuzliću.¹¹⁸⁾ Međutim, usprkos Kállayevom insistiranju preko Zemaljske vlade, ni Bakir-beg Tuzlić, kao ni ostali iz kruga pripadnika umjerene muslimanske opozicije, nije smatrao oportunistički da se otvoreno ogradi od politike radikalne grupe sa Džabićem na čelu. Bojeći se kompromitovanja, on je takođe izbjegao da se javno izjasni kao vladin pristalica nego je manje više nastavio sa svojom dvostrukom ulogom.¹¹⁹⁾

Pregovori između predstavnika muslimanskog pokreta i Zemaljske vlade, koji su skoro tri mjeseca vođeni 1901. u Sarajevu, završili su se neuspjehom, jer nije moglo doći do sporazuma o osnovnim političkim pitanjima. (Ostale su sporne četiri tačke: izbor i sastav Ulema-medžlisa, postavljanje i imenovanje reis-ul-uleme i muftija, pitanje mešihata i davanje »menšure« — duhovne investiture reis-ul-ulemi i pitanje državne subvencije). To su bila pitanja od kojih je zavisio karakter buduće vjerske i vakufsko-mearifске samouprave kao i odnosi sa Carigradom, koje su bosanskohercegovački Muslimani nastojali da održe i prodube. Okupaciona uprava bila je tada voljna prihvatiti, u stvari, samo nebitne izmjene u postojećoj vjerskoj i vakufskoj organizaciji Muslimana. Ona je bila protiv takve vjerske autonomije koja bi znatnije ograničila kompetencije vlasti i pretvorila se u »nacionalno-političku jedinicu čak sa administrativnom podjelom«, postala politički faktor i predstavljala državu u državi, čemu

¹¹⁷⁾ Isto, str. 145, 147—150.

¹¹⁸⁾ ABH ZMF Pr BH 1133/1902. Kutschera ZMF 21. VIII 1902. Up. *Borba Muslimana*, dok. br. 96, str. 264—265.

¹¹⁹⁾ Kao nap. 117.

je, po ocjeni Kállaya, težio nacrt statuta koji su predložili Muslimani. Međutim, mada su od početka pregovori zapeli na pomenutim pitanjima, Vlada nije željela njihov prekid nego se služila taktikom odugovlačenja. Samo vođenje pregovora bilo je sračunato na to da se parališu akcije radikalne muslimanske opozicije, a posebno pristalice političkog saveza sa Srbima. Ovi su, kao Derviš-beg Miralem, Ahmed-beg Hafizadić i Šerif Arnautović, prema podacima Bakir-bega Tuzlića i Hifze Bahtijarevića datim vlastima, povezani sa srpskim vođama i izvjesnim krugovima u Carigradu radili na razbijanju pregovora.¹²⁰⁾ Gligorije Jeftanović je, navodno, za vrijeme pregovora sugerisao muslimanskim predstavnicima kako da podese svoje držanje i odvrćao ih od toga da se izmire s Vladom.¹²¹⁾

Prema zapažanjima organa okupacionih vlasti, tokom pregovora u Sarajevu nastavljen je proces slabljenja unutrašnjeg jedinstva muslimanske opozicije, ali je radikalna struja ostala i dalje ta koja je davala ton, dok umjereni, zbog pritiska radikala i uticaja javnog mnjenja nisu mogli doći do izržaja.¹²²⁾ U toku samih pregovora Džabić je fungirao kao stvarni vođa i njegovo držanje u odlučnim trenucima bilo je mjerodavno i za one muslimanske predstavnike koji su svojim pasivnim držanjem manifestovali svoju umjerenost.¹²³⁾

Nakon prekida pregovora sa Zemaljskom vladom u proljeće 1901. i objavljivanja termina sastanka delegacija u Beču, pojačana je aktivnost i međusobno kontaktiranje istaknutih ličnosti ekstremne muslimanske opozicije. To su, prije svega, posjete opozicionara iz travničkog okruga onim u Mostaru sa ciljem da se dogovore o zajedničkom nastupu sa Srbima, te vjerovatno za to zadobiju bivšeg muftiju Džabića i njegove istomišljenike. Derviš-beg Miralem vodio je i u Sarajevu razgovore s ličnostima iz opozicionog pokreta o daljoj političkoj taktici. Očigledno s istim ciljem otputovali su u maju 1901. iz Travnika Ahmed-beg Hafizadić u Brčko i Posavinu i Mustaj-beg Ibrahimpašić — Kukavčić preko Jajca u Banjaluku. Prema podacima do kojih je došao okružni predstojnik u Travniku M. Rukavina, radilo se na tome da muslimanska i srpska opozicija podnesu zajednički memorandum protiv progona u zemlji, protežiranja stranih kapitalista pri osnivanju industrijskih preduzeća, načina prodaje šuma na veliko, poreskih tereta i dr., te da traže političku autonomiju za zemlju. Ukoliko s tim ne uspiju u Beču, postojala je, navodno, namjera da se ide u Berlin i, računajući na podršku nekih sila, traži revizija Berlinskog ugovora u pogledu Bosne i Hercegovine. I dok su za vrijeme boravka u Mostaru Derviš-beg i Hamza-beg Miralem intenzivno komunicirali sa Vojislavom Šolom i drugim tamošnjim srpskim opozicionerima¹²⁴⁾, Salih Kazazović je po nalogu Hamdi-bega Hasanpašića uveliko radio na tome da dođe do političkog sporazuma između vođstva muslimanskog i

¹²⁰⁾ Vidi: N. Šehić, *Pokret Muslimana*, str. 124 i dalje; up. *Borba Muslimana*, str. 29—30, dok. br. 26 i 27, str. 121, 124.

¹²¹⁾ Kao nap. 73.

¹²²⁾ *Borba Muslimana*, dok. br. 44, str. 157—158.

¹²³⁾ N. Šehić, *Pokret Muslimana*, str. 154—155.

¹²⁴⁾ *Borba Muslimana*, dok. br. 38, str. 149—150. Up. V. Bogićević, op. cit. str. 331.

srpskog pokreta. U tom pogledu on je pregovarao sa Gligorijem Jeftanovićem i popom Stijepom Trifkovićem, kod kojih je naišao na punu podršku. Hasanpašić je poslao Kazazovića i u Novi Sad da tamo zajedno s Jašom Tomićem poradi oko »formalne sloge«. Razgovorima u Novom Sadu prisustvovao je i vođa srpske opozicije u Bos. Gradišci Vidović. Tom prilikom bilo je dogovoreno da se udesi sastanak vođa jednog i drugog pokreta tako »da se ne bi činilo, kao da je jedna strana od druge pomoći tražila«. ¹²⁵⁾

Imajući prevagu u muslimanskom pokretu, pripadnici radikalne struje izdještvovali su da se pošalje jedna deputacija u Beč koja će moliti audijenciju kod cara i obratiti se za pomoć poslanicima Schönererove velikonjemačke stranke u austrijskoj delegaciji. Ovo je i učinjeno, po savjetu Srba, ali je to nepovoljno primljeno od drugog umjerenog dijela muslimanske opozicije, koja je strahovala da će saradnja sa velikonjemcima dovesti do gubitka simpatija za muslimanski pokret kod Mađara. ¹²⁶⁾ Pripadnici umjerenog krila uglavnom su se pasivizirali i nisu učestvovali u ovim akcijama. Međutim, formalno je bilo očuvano jedinstvo pokreta, jer se umjereni nisu tada kao ni docnije odvojili od radikala nego su popustili, pa je i s njihovom saglasnošću otputovala u Beč deputacija koju je sačinjavalo šest muslimanskih radikalnih prvaka s bivšim muftijom Džabićem na čelu. ¹²⁷⁾

Na putu za Beč muslimanska deputacija se nekoliko dana zadržala u Slavonskom Brodu, dok joj nije dr Nikola Đurđević izradio novi memorandum, koji je zatim 10. juna 1901. predan caru Franji Josipu II. U vrijeme boravka muslimanske deputacije u Slavonski Brod je stigla i tročlana srpska deputacija, koja se takođe bila uputila u Beč da podnese caru svoj treći memorandum, izrađen još prethodne godine. Srpsku deputaciju, koja je predala memorandum caru 30. maja 1901, sačinjavali su Gligorije Jeftanović, Vojislav Šola i Lazo R. Jovanović. U Slavonskom Brodu došlo je negdje u drugoj polovini maja 1901. do sastanka između obiju deputacija. Pri tome se kako s jedne, tako i s druge strane nastojalo prikazati da je do ovog sastanka došlo sasvim slučajno, bez ikakvog prethodnog dogovora. Međutim, sklapanje formalnog političkog ugovora je izostalo i odloženo je za kasnije navodno zbog toga što su tada »pravoslavne vođe htjele prije svega pričekati na koji će način uspjeti sa memorandumom«. ¹²⁸⁾ Nasuprot ovome podatku, nepunih mjesec dana prije pome-

¹²⁵⁾ Kao nap. 73.

¹²⁶⁾ ABH ZMF Pr BH 661/1901. Prepis izvještaja vladinog povjerenika za Sarajevo Zem. vladi 30. 4. 1901; *Borba Muslimana*, dok. br. 38, str. 149—150.

¹²⁷⁾ N. Šehić, *Mjere Kalajevog režima*, str. 145. Muslimansku deputaciju sačinjavali su A. Džabić, H. Hasanpašić, O. Prečić, S. Cerić, S. Bičakčić i Š. Arnautović. T. Kruševac, *Sarajevo*, str. 316.

¹²⁸⁾ Kao nap. 73. Prema podacima iz obrazloženja osude Šerifa Arnautovića, na kojima se bazira naš prikaz sastanka u Slavonskom Brodu, u srpskoj deputaciji bio je kao treći član Kosta Kujundžić, a Lazo R. Jovanović iz Tuzle se ne spominje. Međutim, V. Skarić, (op. cit. str. 51) i T. Kruševac (*Sarajevo*, str. 303) navode Jovanovića kao trećeg člana srpske deputacije koja je predala caru memo-

nutog sastanka u Slavonskom Brodu Vladin povjerenik za Sarajevo je izvještavao da Muslimani nisu htjeli potpisati pismeni sporazum sa Srbima koji im je bio predložen. Na to je onda sa srpske strane navodno rečeno da Muslimani sami po svom nahođenju sastave sličan sporazum i da će ga srpske stranačke vođe bez daljnijega potpisati.¹²⁹⁾

Carev privremeni odgovor srpskoj deputaciji da će o njegovom rješenju dobiti obavještenje preko Zemaljske vlade u Sarajevu nakon što se ispituju navodi u Memorandumu i konsultuju i bosanskohercegovački mitropolit »koji su u prvom redu pozvani da izraze svoje mnjenje u svim vjerskim i crkvenim pitanjima«, nije sigurno mogao srpskim vođama uliti nadu da će njihovim težnjama biti udovoljeno. Međutim, drugo je pitanje da li je ova okolnost sama po sebi imala uticaja na nastavak pregovora između muslimanske i srpske deputacije za vrijeme zajedničkog boravka u Beču. U pregovorima je sa srpske strane učestvovao Vojislav Šola, a sa muslimanske Šerif Arnautović. U početku su se, kako je Kállay bio obavješten, Džabić i Bičakčić protivili formiranju koalicije sa Srbima bojeći se njenih političkih posljedica i reagovanja vlasti koje bi moglo uništiti izgleda za dobijanje vjerske autonomije. Na kraju oni su popustili početkom juna 1901, nakon posjete koju je učinio Šola Džabiću. Tom prilikom oni su razmatrali »projekt o formalnom političkom savezu između Srba i Muslimana«. U Beču je izgleda tada bilo dogovoreno da muslimanska deputacija nakon povratka u Bosnu treba da pribavi mandat za sklapanje saveza sa Srbima. Kada se to postigne, trebalo je formirati odbor od tri Srbina i tri Muslimana koji bi odlučivali o daljim zajedničkim koracima opozicije, dok bi nominalno vođstvo preuzeo bivši muftija Džabić. Prva mjera opozicija bila bi, predaja zajedničkog podneska Zemaljskoj vladi, odnosno na sljedećem sastanku delegacija i vladaru. Postojanje političkog saveza trebalo je čuvati u najvećoj tajnosti.¹³⁰⁾

Informaciju o sporazumu muslimanske i srpske deputacije u Beču, koje je Kállay u početku primio s izvjesnom rezervom, potvrđene su uskoro s drugih strana. Tako je krajem juna 1901. Jiftomir Zaharić, kotarski predstojnik u Bugojnu, javio kako je iz vjerodostojnog izvora doznao da su vođe obiju opozicionih stranaka postigle za vrijeme boravka u Beču sporazum čiji se sadržaj u bitnom odnosi na zajedničku djelatnost sa ciljem da Bosna i Hercegovina dobiju autonomiju. Prema istom izvoru, sporazum je trebalo da stupi na snagu tek onda ako bi vladar donio negativnu odluku o pitanjima o kojima opozicija sa Zemaljskom vladom nije mogla postići sporazum.¹³¹⁾ Takođe civilni adlatus baron Kutschera

randum 30. maja 1901, a za Kujundžića kažu da je u to vrijeme bio u Carigradu »kao zastupnik pravoslavnog naroda Bosne i Hercegovine pri izboru novog patrijarha.« Trebalo bi utvrditi nije li možda Kujundžić učestvovao na pomenutom sastanku s muslimanskim predstavnicima u Slavonskom Brodu, a zatim krenuo u Carigrad, dok je deputacija sa Jovanovićem kao trećim članom nastavila za Beč.

¹²⁹⁾ ABH ZMF Pr BH 661/1901. Prepis izvještaja Vladinog povjerenika za Sarajevo Zem. vladi 30. 4. 1901.

¹³⁰⁾ *Borba Muslimana*, str. 31, dok. br. 39, str. 150—151.

¹³¹⁾ ABH ZMF Pr BH 1088/1901. Prepis izvještaja J. Zaharića, kotarskog predstojnika u Bugojnu, okružnom predstojniku 30. VII 1901,

je u svojoj procjeni situacije smatrao kako se ni najradikalniji muslimanski prvaci ne bi usudili da svoje pristaše pozovu da se priključe akciji Srba dok ne stigne rješenje njihove predstavke caru. Stoga je on, u okviru Vladinih mjera protiv srpsko-muslimanskog saveza, predlagao da se odgovori na memorandume obiju opozicija daju vremenski odvojeno, i to tako da se prvo odbije memorandum Srba, koji se inače bavio pretežno čisto političkim a manje crkvenim pitanjima, a tek zatim, i to poslije dužeg vremena, dade odgovor na muslimanski memorandum.¹³²⁾

Međutim, Džabić i njegova uža grupa pristalica — tzv. hodžinska stranka, radili su sada na tome da se što prije perfektuira ugovor sa Srbima i nastojali su da kod drugih muslimanskih opozicionera pripreme teren za zajedničke političke akcije. Sredinom juna 1901. Okružna oblast u Mostaru je javila kako je najintimniji Džabićev prijatelj, smijenjeni direktor ruždije Hadži Salih ef. Alajbegović, povjerljivo ispitivao raspoloženje opozicionih Muslimana za podnošenje Vladi zajedničke peticije sa Srbima, u kojoj bi zahtijevali potpuno slobodan autonomni statut za gradsku općinu Mostara. U okružnoj oblasti u Mostaru stekli su uvjerenje da Džabić i njegove intimne pristaše stoje u najužem sporazumu s pravoslavnim vođama.¹³³⁾ Sredinom ljeta i predstojnik travničkog okruga zapažao je da vodeći opozicioneri nastoje da pridobiju »lojalne elemente«, i to ne više za postizanje vjerskih reformi nego pod parolom autonomije, što po njegovom mišljenju treba da laska nacionalnoj svijesti Muslimana, kod kojih je težnja za autonomijom bila duboko ukorijenjena.¹³⁴⁾

Prvih dana avgusta 1901. bivši muftija Džabić s izvjesnim brojem svojih bližih pristalica vodio je razgovore na Kiseljaku kod Sarajeva, čiji je bio cilj perfektuiranje ugovora sa srpskim vođama i izrada zajedničkog memoranduma Porti, u kome bi se iznijele optužbe protiv okupacione uprave. U prvi mah na Kiseljaku su se pojavili samo Bičakčić, Precić, Alajbegović i Henda, tzv. hodžinska stranka, dok su ostale ličnosti, a posebno begovi, izostale. Na Kiseljaku i u Sarajevu vođeni su razgovori s Jeftanovićem u kojima je trebalo najprije raspraviti određena otvorena pitanja, zatim nastaviti pregovore na Kiseljaku sa Džabićem i ostalim članovima Odbora, koji je formalno stajao na čelu muslimanskog pokreta, a po potrebi pregovore prenijeti i u Budimpeštu. Međutim, tek na nagovor Derviš-bega Miralema, koji je po njega poslan, na posljednjoj konferenciji pojavio se Hamdi-beg Hasanpašić i tom prilikom je, navodno,

¹³²⁾ *Borba Muslimana*, dok. br. 41, str. 152—153; o Kállayevom stanovištu vidi dok. br. 50, str. 166—167.

¹³³⁾ ABH ZMF Pr BH 907/1901. Prepis izvještaja Okružne oblasti u Mostaru Zem. vladi 15 VI 1901. Možemo ovdje primijetiti da će se stav Džabića i njegovih najbližih pristalica prema saradnji sa Srbima docnije izmijeniti. Štaviše 6 godina kasnije nekadašnji pripadnici Džabićeve »hodžinske stranke« S. Alajbegović, H. Lakišić i H. Kajtaz aktivno su učestvovali u formiranju i djelatnosti Muslimanske napredne stranke, koju je režim smatrao lojalnom. Ova stranka sklopila je u Mostaru 1907. godine pred općinske izbore ad hoc koaliciju sa Hrvatima uperenu protiv muslimanske i srpske opozicije. Koalicija je imala glavni zadatak da se bori protiv srpskih autonomističkih težnji izraženih u sarajevskoj rezoluciji i programu Srpske narodne organizacije. (*Borba Muslimana*, dok. br. 263 i 264, str. 533—537).

¹³⁴⁾ ABH ZMF Pr BH 1088/1901. Pismo Ruškavine 3. VIII 1901.

energično protestovao protiv tzv. »sloge«. Džinić, Firdus i Čirkinagić bili su inače protiv saveza sa Srbima, a da se ne govori o Komadini i Karabegu, pa ove ličnosti nisu ni prisustvovala sastancima na Kiseljaku. U takvoj situaciji Bičakčić je predlagao da se iz taktičkih razloga pregovori sa Srbima odgode dok ne stigne odgovor na posljednji memorandum caru. Džabiću je, ipak, pošlo za rukom da njegove pristaše okupljene na Kiseljaku donesu formalni zaključak da se u toku istog mjeseca sazove konferencija od po dva delegata iz svakog okruga u Budimpešti, gdje je trebalo da se potpiše pakt sa Srbima i odatle zajedno krene u Carigrad. Presudnu ulogu u donošenju ovog zaključka imala je izjava Jeftanovića koju je dao u ime svoje stranke da će pravoslavni, i kad Bosna i Hercegovina dobije autonomiju, najstrožije respektovati muslimanske vjerske obrede i vakufske fondove kao i turski jezik koji će se u svakom pogledu paritetno tretirati.¹³⁵⁾

Međutim, izgleda da je i tada na Kiseljaku, kao i ranije u Novoj Gradišci ostao otvoren problem naziva i upotrebe zvaničnog jezika i pisma i agrarno pitanje, dok su ostale tačke nacрта srpsko-muslimanskog političkog ugovora bile prihvaćene. Naime, ispod teksta »Nacrtu ugovora«, koji je dospio u ruke vlasti, stoji zabilježeno: »§ 5, 11, 12 i 13, (tj. oni koji se odnose na pomenuta pitanja — primjedba Dž. J.) ostavljeni su in suspensio dok se sastanu Muhamedovci u Budimpešti. Ostali su primljeni jednoglasno.«¹³⁶⁾

Prema ocjeni Zemaljske vlade Džabić je insistirao da se na Kiseljaku usvoji zaključak u pogledu sklapanja ugovora sa Srbima, mada mu je bilo poznato da takva formalna alijansa ne nailazi na odobravanje kod većine opozicije, a fanatični muslimanski vjernici je kategorički odbacuju. Ipak, imajući jednu vrstu generalne punomoći on je djelovao na svoju ruku misleći da će uspjeti. Pri tome Džabić nije tačno obavještavao o donesenim zaključcima članove Odbora koji su pripadali umjerenoj struji. Vlada je pretpostavljala da je kod Džabićevih postupaka određenu ulogu imala i bojazan da, poslije odgovora cara na muslimanski memorandum, ne dođe do rascjepa u pokretu i slabljenja njegovog radikalnog krila.¹³⁷⁾

¹³⁵⁾ »Obwohl dem Džabić wohl bekannt ist, dass die meisten massgebenderen Mohamedaner die Sloga mit den Or. Orthodoxen perhorresciren, so hat er doch durch die in Kiseljak versammelten Parteigänger — denen sich zuletzt auch Hassanpašić anschloss — einen förmlichen Beschluss fassen lassen, dass im Laufe dieses Monates eine Conferenz von je 2 Delegiraten jedes Kreises nach Budapest einzuberufen sei, wo der Pakt mit den Or. Orthodoxen unterschrieben werden soll, um sich dann gemeinschaftlich von dort nach Constantinopel zu begeben. Den Ausschlag hiebei gab eine von Jeftanović im Namen seiner Partei abgegebene Erklärung, dass die Or. Orthodoxen selbst im Falle der politischen Autonomisierung Bosniens und Hercegovina's die mohamedanischen Religionsübungen und Vakuffonds, sowie die türkische Sprache strengstens respectieren und dieselben in jeder Beziehung vollkommen paritätisch behandeln werden.« ABH ZMF Pr BH 1216/1901 Abschrift eines Erlasses der Landesregierung de dato Sarajevo 14. August 1901. Podatke o pregovorima u Kiseljaku sadrže i telegrami barona Benka od 3, 5 i 8. augusta 1901. (Pr BH 1088, 1099, 1104 iz 1901) kao i izvještaj Zemaljske vlade ZMF od 30. VIII 1901 (Pr BH 1216/1901).

¹³⁶⁾ ABH ZMF Pr BH 183/1901, 26 ff. Vidi prilog na kraju ovog rada.

¹³⁷⁾ ABH ZMF Pr BH 1216/1901, Izvještaj Zem. vlade ZMF od 30. VIII 1901.

Zemaljska vlada je bila mišljenja da se muslimansko-srpskim savezom na nju želi izvršiti presija. Osim toga, ona je bila uvjerena da su oba partnera spremna da jedan drugog izigraju i dezavuišu.¹³⁸⁾ Ako se uzme u obzir ranije stanovište Džabića i njegovih istomišljenika prema koaliciji sa Srbima, kao i njegov kasniji odnos, onda je nedvojbeno da Džabićevo zalaganje za zaključenje srpsko-muslimanskog političkog saveza u ljeto 1901. godine nije bilo rezultat njegove načelne i dugoročne političke orijentacije već taktički potez u borbi za vjersko-prosvjetnu autonomiju koja je za njega, u odnosu na druge političke ciljeve muslimanskog pokreta, bila u toku cjelokupne djelatnosti u prvom planu. Osim toga je van diskusije da je Džabiću, kao i ostalim prvacima muslimanskog autonomnog pokreta, bila strana srpska nacionalna ideologija, kao uostalom i hrvatska.¹³⁹⁾

U vezi s pregovorima na Kiseljaku početkom avgusta 1901. pada u oči držanje većine begova, a posebno H. Hasanpašića, koji je ranije, pa i docnije u emigraciji u Turskoj pripadao onoj struji u muslimanskom pokretu koja se zalagala za muslimansko-srpski politički savez. Ne raspolazemo podacima koji bi mogli objasniti njegovo držanje na Kiseljaku, ali možemo pretpostaviti da se radilo o razmimoilaženju sa Džabićem oko političke taktike. Inače, izvjesne muslimanske ličnosti koje su tada bile spremne da saraduju sa Srbima ako bi se pri tome radilo o olakšanju poreskih tereta i drugim zahtjevima ekonomskog karaktera, uskratile su podršku akciji za stvaranje srpsko-muslimanske koalicije na platformi borbe za političku autonomiju. Sredinom avgusta zapazila je Zemaljska vlada da mnogi dotadanji Džabićevi drugovi slijede nevoljno njegovo vodstvo, ili čak su protiv njegovih planova, a naročito »begovska stran-ka«.¹⁴⁰⁾

¹³⁸⁾ ABH ZMF Pr BH 1146/1901, Izvještaj Zem. vlade ZMF 14. VIII 1901.

¹³⁹⁾ O Džabićevim političkim pogledima vidi M. Hadžijahić, op. cit. str. 164, 171—174; M. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak BiH, 1875—1914*, str. 126, 127.

¹⁴⁰⁾ »Auch ist kaum in Zweifel zu ziehen, dass die Führer der beiden malcontenten Parteien über den Ausgang und die Folgen ihrer gegenwärtigen Action durchaus sorgenfrei sind, speziell Džabić, da ja viele seiner bisherigen Genossen bereits zu Teile widerwillig seinem Commando folgen, zum Teil sogar — speziell die Begpartei — seinen Plänen Opposition machen«. Kao nap 138.

Prema podacima jednog konfidentskog izvještaja, osamnaest istaknutih predstavnika muslimanske opozicije iz zapadne Bosne, pretežno begova, kada su čuli da se radi o pitanju političke autonomije, odbili su da dođu na Kiseljak dok se ne posavjetuju sa širim krugom lica. Rezultat je pak bio da se većina izjasnila protiv akcije za političku autonomiju, izrazivši nepovjerenje u pogledu dugoročnijih namjera Srba prema Muslimanima. Pripadnici ove struje bili su tada spremni da prihvate saradnju sa Srbima samo u pitanjima koja se tiču materijalnih interesa (šume, agrar, desetina i dr.). Oni su, pored ostalog, težili da se izdjejtvuje odobrenje za gajenje duhana u Krajini, olakšanje općinskog kuluka, sniženje desetine, odnosno njeno plaćanje u naturi ili pretvaranje u porez na zemlju, predaja poslova eksploatacije drveta domaćim ljudima umjesto stranim firmama. Slična stanovišta u pogledu ekonomskih zahtjeva zastupale su u zapadnoj Bosni i one ličnosti u muslimanskom pokretu koje su bile pristaše pune saradnje sa Srbima u borbi za političku autonomiju i pružale podršku Džabićevoj akciji. Po njihovom mišljenju, nakon dobijanja političke autonomije dale bi se ponovo materijalne povlastice za

Međutim, uživajući veliki ugled među širokim muslimanskim slojevima Džabić se i dalje osjećao gospodarem situacije. U zemlji je razvijena vrlo živa agitacija čiji je bio cilj da se pristaše pokreta uvjere u nužnost solidarnog nastupa sa Srbima. Kada situacija bude u tom pogledu dovoljno zrela, planirano je da se održi glavna konferencija u Buđimpešti. U međuvremenu je, uz vrbovanje istomišljenika, vršeno i skupljanje priloga za agitacioni fond. Na Kiseljak je 10. avgusta došao i Š. Arnautović, koji je tamo vodio razgovore sa D. Miralemom, M. Ibrahimpašićem-Kukavčićem i A. Hafizadićem. Kako se »begovska stranka« nije pokazala dovoljno pouzdanom, agitacija je bila prvenstveno usmjerena na srednje i niže slojeve i seosko stanovništvo. Posebna pažnja bila je posvećena tome da se manja mjesta pridobiju za »slogu«, pa su odazvavši se pozivu na Kiseljak došli predstavnici muslimanskog pokreta iz Zenice, Županjca, Donjeg Vakufa, Prozora itd., koji su se solidarizirali sa Džabićem i njegovim planom.¹⁴¹⁾

Ova akcija, međutim, nije dala željene rezultate, jer se, prema izvještajima kojima je raspolagala Zemaljska vlada, većina ličnosti u pokretu izjasnila protiv političkog pakta sa Srbima. Vlada to nije smatrala nekom svojom posebnom zaslugom, ali je ipak isticala da su njeni područni organi i agenti, koji su djelovali unutar opozicionih redova vrlo dobro obavili svoj zadatak.¹⁴²⁾

U takvoj situaciji bivši muftija Džabić, Š. Arnautović i D. Miralem, koji su se »svim silama« zalagali za saradnju sa Srbima, nadali su se da će negativna vladareva odluka na memorandum, koju su očekivali, izazvati preokret raspoloženja u korist »sloge«.¹⁴³⁾ To je bio razlog za odgađanje konferencije u Buđimpešti, ali tome su doprinijele i vijesti iz Turske koje su cijeli plan dovodile u pitanje. Naime, vlasti su bile obaviještene da je bivši muftija dobio iz Carigrada pismo od svog nećaka Ahmed ef. Dža-

putovanje na hadž u Meku, i to tako da se hodočasnici stavi poseban brod na raspolaganje. Bila bi smanjena desetina ili bi se plaćala u naturi. Sprovedo bi se rasterećenje zemljišnih posjeda. Regrutacija vojnika vršila bi se prema potrebi i oni bi služili samo u zemlji. Ne bi se izricale tolike kazne kao što to čine okupacione vlasti. Zemaljski prihodi se ne bi trošili u »besposlice, nego u stalne potrebite, prosvjetne i vjerske stvari«. Narod bi imao uticaja kod vlade i vlasti i svake treće godine birao bi se guverner. Ova gledišta zastupali su specijalno M. Ibrahimpašić — Kukavčić, A. Hafizadić, D. Miralem, H. Miralem, M. Kulenović, S. Šarac i J. Kulenović. (Pr BH 1216/1901 *Confidentielle Meldung betreffend die mohamedanische Bewegung in West-Bosnien (Kreis Bihać, Travnik und teilweise Banjaluka)*. Sarajevo, am 28. August 1901.

¹⁴¹⁾ ABH ZMF Pr BH 1216/1901, Abschrift eines Erlasses der Landesregierung de dato Sarajevo 14. VIII 1901. Kao nap. 137 i 138.

¹⁴²⁾ Kao nap. 137.

¹⁴³⁾ *Borba Muslimana*, dok. br. 47, Rukavina Kállayu 27. VIII 1901, str. 162—163. Isti dokument, koji je u Arhivu BiH u Sarajevu pohranjen u Priv. Reg. 198/1901, upotrijebio je i V. Bogičević (op. cit. str. 331—332, nap. 38). Pri tome on, pozivajući se na citirani dokument, tvrdi nešto što nema uporišta u sadržaju dokumenta. Tako Bogičević, pored ostalog, piše kako će odbijanje muslimanskog memoranduma »mnogo doprinijeti za učvršćenje sloge Muslimana i Srba« i dalje »Projekt o autonomiji se smatra kao svršena stvar.« Inače, Bogičević izostavlja one podatke iz dokumenta koji se ne uklapaju u njegovu tezu o bezrezervnoj saradnji kompletnog muslimanskog autonomnog pokreta sa srpskim pokretom.

bića, u kojem ga ovaj upozorava da se Portini krugovi protive svakoj alijansi s pravoslavnim, da su čak protiv zajedničkog rada bošanskih opozicionera s emigrantima u Carigradu, te smatraju da planirana molba na Portu ne treba ništa drugo da sadrži što se ne bi ticalo prava Porte odnosno Mešihata u pogledu vjerske autonomije, — i to sve, pak, navodno iz obzira prema Beču, koji bi eventualno prihvatio direktno uplitanje Porte. Dolazak ovog uputstva bio je tako neočekivan da je Bičakčić čak izrazio sumnju kako je Ahmed ef. Džabić potkupljen od strane Zemaljske vlade. Zato je odlučeno da u Carigrad pođe Ahmed-aga Henda i Hasan Nezirhodžić, te ponesu sa sobom »Načrt ugovora« sa Srbima i završeni dio koncepta molbe Porti, koji će preko svojih prijatelja podnijeti na uvid i eventualnu verifikaciju nadležnim faktorima u Carigradu. Vjerovalo se da će odgovor koji se tako dobije biti mjerodavan za dalje odluke Džabića i njegovog užeg kruga, koji je, po ocjeni Vlade, u krajnoj liniji gravitirao Carigradu.¹⁴⁴⁾

I Ali-beg Firdus, koji se u kritično doba kada se rješavalo pitanje pakta sa Srbima sklonio iz Bosne i uputio u Brusu¹⁴⁵⁾, pisao je svojim prijateljima da ne donose nikakve odluke prije njegovog povratka. Izgleda da je još u Carigradu do njega stigla vijest o zaključcima usvojenim na Kiseljaku, pa je o tome kako su oni u Carigradu primljeni dobio iste utiske kao i Ahmed ef. Džabić.¹⁴⁶⁾

Vlasti su očekivale da će dalji postupci muslimanske opozicije ovisiti kako od rješenja memoranduma podnesenog caru tako i od vijesti koje će iz Carigrada donijeti Ali-beg Firdus i Ahmed-aga Henda. Isti značaj pridavan je i tome kakve će povjerljive savjete donijeti sultanov adjutant Teufik-bej, kada uskoro dođe u posjetu svome bratiću, travničkom gradonačelniku Rifatu Smailkadiću. Kállay je zato dao instrukciju predstojniku travničkog okruga da ovaj dozna da li su u Carigradu stvarno protiv muslimansko-srpske političke saradnje. Ako je to zaista slučaj, onda je trebalo da vlasti na vješt način proture tu vijest među Muslimanima. Osim toga, predstojnik Rukavina je trebalo da se pobrine da se Teufik-bej uvjeri kako je namjera Srba da iskoriste Muslimane i uz njihovu pomoć postignu svoje ciljeve, da bi zatim Muslimane potpuno potčinili i tretirali onako kako se to čini u Srbiji i Bugarskoj. Takođe Teufik-bej je preko povjerljive ličnosti trebalo obavijestiti da navodno mnogi vodeći muslimanski opozicioneri gaje simpatije prema mladoturskom pokretu.¹⁴⁷⁾ Poznato je, pak, da je okupaciona uprava već odranije

¹⁴⁴⁾ Kao nap. 137.

¹⁴⁵⁾ Na putu za Brusu Ali-beg Firdus je 30. jula 1901. proputovao kroz Travnik i na željezničkoj stanici navodno izjavio: »evo Babiću ja okrenu leđa Bosni, nu mislim za 6 mjeseci dok se ne povratim da će se stvar prekinuti, odnosno njihova opozicija.« Kao nap. 134. Okružna oblast u Banjoj Luci javila je 5. X 1901. da se A. Firdus vratio iz Carigrada. ABH ZMF Pr BH 1411/1901. Izvještaj Zem. vlade ZMF 7. X 1901.

¹⁴⁶⁾ Kao nap. 137.

¹⁴⁷⁾ *Borba Muslimana*, dok. br. 49, str. 165.

imala u planu da u inostranoj štampi lansira vijesti o vezama muslimanske opozicije u Bosni i Hercegovini i mladoturskog pokreta, što je docnije i učinila. Cilj je bio da se opozicija kompromituje i onemogućuje njene akcije u Carigradu. Takode ranije pomenuta teza, o opasnostima koje prijete Muslimanima od saradnje sa Srbima, bila je sastavni dio propagande koju su vodile vlasti da bi produbile postojeća razmimoilaženja u muslimanskom pokretu i izazvale što veći razdor u njegovom vodstvu.¹⁴⁸⁾

Pokazalo se tačnim da su mjerodavni faktori u Carigradu 1901. godine zaista bili protiv srpsko-muslimanskog pakta. U to se mogla uvjeriti i grupa muslimanskih opozicionera (Ahmed-aga Henda, Mahmud-beg i Ragib-beg Džinić, Sulejman-beg Cerić, Omer Ćirkinagić, Ali-beg Firdus, Ahmed-beg Hafizadić, Mustaj-beg Ibrahimpašić i Ahmed Džabić) koja se sastala u Carigradu da vijeća o preduzimanju daljih koraka. Njih je, prema informaciji koju je Ćirkinagić dao vlastima, sultanova okolina upozorila da ne saraduju sa bosanskohercegovačkim Srbima i ne prekidaju odnose sa Zemaljskom vladom. Negativan stav Porte prema srpsko-muslimanskom savezu ostao je, kako je okupaciona uprava bila obavještavana, neizmijenjen i u toku 1902. godine. To je, pored ostalog, uticalo da je i bivši muftija Džabić, nakon što se našao u emigraciji u Turskoj, zauzeo stav protiv zajedničke političke akcije sa Srbima.¹⁴⁹⁾

Postoje indicije da su i ranije nadležni faktori u Turskoj izražavali rezerve prema političkoj saradnji Muslimana sa Srbima u Bosni i Hercegovini. Izgleda da je vijesti u tom smislu donio iz Carigrada Ahmed ef. Džabić još 1898. godine.¹⁵⁰⁾ Takođe i u oktobru 1900. godine okupacione vlasti su saznale da su iz Carigrada Muslimanima stizala pisma sa savjetima da izbjegavaju svaku političku akciju i ograniče se isključivo na pitanja religije i vakufa. Ovome je prethodila posjeta Sarajevu Hajri-bega Kuluglije, koji je smatran izaslanikom Jildiz-kioska. On je u Sarajevu boravio u septembru 1900, u isto vrijeme kada su se tu našli muslimanski povjerenici iz cijele zemlje da bi diskutovali o nacrtu autonomnog statuta i uopšte o programskoj orijentaciji pokreta. Kuluglija je tada vrlo intenzivno kontaktirao kako sa reisovim pristašama tako i opozicionarima. On se podrobno informisao o stanju u zemlji, raspoloženju stanovništva i postupcima vlasti, a najviše ga je zanimalo kako je protekla proslava jubileja sultanova stupanja na prijesto.¹⁵¹⁾

Navedeni podaci austrougarskih vlasti, koje su bile dobro obaviještene o zbivanjima i odnosima unutar muslimanskog pokreta, demantuju tvrdnju O. Nuri-Hadžića, koja se i danas u literaturi uporno održava, kako je tobože Turska vlada savjetovala muslimanskim vođama da rade na sporazumu sa Srbima, pa je nakon toga došlo 1902. godine do potpisivanja ugovora o srpsko-muslimanskom političkom savezu. Potrebno je imati u vidu i određeno pogoršanje odnosa između Turske i Srbije, do

¹⁴⁸⁾ N. Šehić, *Mjere Kalajevog režima*, str. 175 i dalje.

¹⁴⁹⁾ *Borba Muslimana*, dok. br. 74, str. 219—220, nap. 4, dok. br. 125, str. 319, dok. br. 134, str. 329, dok. br. 139, str. 335—336, dok. br. 147, str. 352—353.

¹⁵⁰⁾ ABH ZMF Pr BH 886/1898. Izvještaj Zem. vlade ZMF od 23. VII 1898.

¹⁵¹⁾ ABH ZMF Pr BH 1160/1900, Copie einer Confidentenmeldung Sarajevo 10. IX 1900, Pr BH 1295/1900. tel. Kutschere ZMF 12. X 1900.

kojeg dolazi još za vrijeme vlade dr Vladana Đorđevića. Uzroci su bili pogranični sukobi i incidenti, kao i položaj srpskog stanovništva u Turskoj izloženog samovolji i anarhiji koju Turska vlada nije mogla da spriječi. Taj se položaj u prvim godinama XX vijeka još više pogoršao, osobito nakon krvavih incidenata u Kolašinu i okolini u ljeto 1901. godine. U avgustu 1902. godine Vlada Srbije uputila je notu Porti u kojoj je tražila poboljšanje položaja hrišćanskog stanovništva i reforme u staroj Srbiji i Makedoniji, a uskoro potom u Beogradu je održan veliki zbor na kome je protestovano protiv nasilja nad sunarodnicima. Svojevremeno je iz Srbije bilo tajno dotureno i nešto oružja srpskom stanovništvu u staroj Srbiji. To je izazivalo podozrenje Porte, kao i stalno nastojanje Vujićeve vlade da se sporazumije s Bugarskom u pogledu Makedonije, imajući u vidu njenu podjelu.¹⁵²⁾

U takvoj situaciji teško je vjerovati da bi Porta 1901, odnosno 1902. godine mogla savjetovati prvacima muslimanskog pokreta u Bosni i Hercegovini da zaključe ugovor o političkom savezu sa Srbima. Međutim, ostaje otvoreno pitanje kako je Turska vlada u sljedećim godinama, a posebno pred aneksiju, gledala na pitanje saradnje između muslimanske i srpske opozicije. Zna se, pak, da je Ali-beg Firdus, kada je za vrijeme aneksione krize, u novembru 1908, došao u Carigrad da od mladoturskog odbora traži savjet u pogledu daljih koraka protiv aneksije, dočekan s nepovjerenjem, i to kako od mladoturaka tako i od staroturaka. Firdusu su tada prebacivali što radi zajedno sa Srbima. Politička saradnja sa Srbima, koja se manifestovala povodom aneksije, bila je povod da je Firdus optuživan kod mladoturskog odbora da ne radi za tursku državnu ideju, već tobože u korist Srbije.¹⁵³⁾

Biće potrebno da se odnos Turske prema političkim kretanjima u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije detaljnije istraži i pri tome posebno osvijetle uticaji iz Carigrada na bosanskohercegovačke Muslimane.

Austrougarsko zajedničko ministarstvo finansija, kome je bilo poznato tadanje raspoloženje unutar muslimanskog pokreta kao i stav Turske prema srpsko-muslimanskom političkom savezu, plasiralo je 1. septembra 1901. u »Budapesti Hirrap-u« članak o sporazumijevanju između srpske i muslimanske opozicije koristeći se pri tome izvodima iz »Nacrta ugovora«. Namjera je bila da se kompromituju protagonisti ugovora i izazove pometnja u redovima opozicije. Isti članak je potom Zemaljska vlada ubacila u niz listova u Hrvatskoj (»Obzor«, »Narodni list«, »Hrvatsku«, »Hrvatsku krunu«). Osim toga, ona je »Nacrt ugovora« stavila na raspolaganje nekim Muslimanima, vladinim pristašama, koji su i sami bili predviđeni da se

¹⁵²⁾ S. I. Jovanović, op. cit. knj. II, str. 368—374, knj. III, str. 190—199, 204—210.

¹⁵³⁾ *Borba Muslimana*, dok. br. 285, str. 636, nap. 1, dok. br. 288 i 289, str. 638—639. Upr. M. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak BiH 1878—1914*, str. 196—197.

uključuje u ovu propagandnu akciju. Tim putem je tekst »Nacrta« dospio u riječki »Novi list«, koji ga je u cijelosti objavio, a odatle ga je u prevodu preuzeo »Agrarier Zeitung«. Iako prvobitni plan okupacione uprave nije bio da se kompletan »Nacrt ugovora« publikuje, Kállay je bio zadovoljan efektom koji je postignut, jer je zagrebački »Srbobran« tim povodom oštro reagovao i označio objavljeni »Nacrt« kao lažnu krpariju.¹⁵⁴) I drugi srpski listovi u Monarhiji pisali su o »Nacrtu ugovora« kao o falsifikatu, a neki od njih su ga pripisivali Zemaljskoj vladi.¹⁵⁵)

Dr Emil Gavrića je smatrao da je demanti potpuno uspio i krajem septembra 1901. izražavao je nadu da će se »Ugovor«, i ako nije potpisan, održati i sprovesti na poštenu riječ. On je, kako smo to ranije spomenuli, predviđao da će potpisivanje ugovora obaviti u najvećoj tajnosti po dvojica predstavnika obje strane.¹⁵⁶) Međutim, ove optimističke prognoze Gavrića nisu bile u skladu s tadanjim realnim odnosima, a narednih mjeseci još će se više umanjiti šanse za zaključenje srpsko-muslimanskog ugovora.

Publikovanje »Nacrta ugovora« izazvalo je zaprepašćenje u redovima srpske opozicije. Ono je vrlo ozlojedilo muslimanske prvake, unijelo nemir i nepovjerenje u njihove redove, kao i bojazan od eventualne sudske odgovornosti. Srpski opozicioneri u Sarajevu nastojali su u javnosti da »Ugovor« predstavljaju kao mahinaciju velikohrvata i kao njegove autore označavali su Savfet-bega Bašagića i Osmana Nuri-Hadžića. Takođe i muslimanska opozicija optuživala je Nuri-Hadžića. Vladalo je uvjerenje da je on bio taj koji je dao da se u »Obzoru« publikuje »Ugovor« kako bi među Muslimanima izazvao neprijateljstvo i neslogu. Drugi su opet cijelu krivicu pripisivali Ali-begu Firdusu i optuživali ga za izdaju. Salih-aga Bičakčić, koji je do skora bio za sporazum sa Srbima, izjašnjavao se u razgovoru s gradonačelnikom Sarajeva Nezirom Škaljićem kategorički protiv srpsko-muslimanske saradnje i označio je »Ugovor« kao djelo »Srba — Muhamedanca«, kojemu nije stalo niti do vjere niti do sultana, i od koga se svaki čestiti Musliman mora s prezirom distancirati. On je tom prilikom još rekao da je cilj objavljivanja srpsko-muslimanskog sporazuma da se osujete težnje muslimanskog pokreta, koje su isključivo usmjerene na regulisanje vjerskih i kulturnih pitanja. Prema izvještajima koje je Zemaljska vlada dobijala, publikovanje »Ugovora« deprimiralo je srpsku i muslimansku opoziciju i izazvalo njeno međusobno otuđenje. Sa-

¹⁵⁴) *Borba Muslimana*, str. 31, dok. br. 53, str. 177—179, nap. 1; Up. N. Šehić, *Mjere Kalajevog režima*, str. 179, nap. 127.

¹⁵⁵) ABH ZMF Pr BH 1364/1901, izvještaj Zem. vlade ZMF 28. IX 1901.

¹⁵⁶) Kao napomene 9 i 10.

Početak oktobra 1901. Okružna vlast u Banjoj Luci obavijestila je Zemaljsku vladu da je, prema jednom konfidentskom izvještaju, navodno u Beogradu prije kratkog vremena održan sastanak muslimanskih i srpskih opozicionera, kojom prilikom je Cerić u ime Muslimana potpisao ugovor o savezu, dok je Ćirkinagić uskratio svoj potpis. Samojoj Vladi o tome nije bilo ništa poblize poznato (ABH ZMF Pr BH 1411/1901, Izvještaj Zem. vlade ZMF od 7. X 1901. Glosa na drugoj strani akta.), pa ni ona niti ZMF nisu ovoj vijesti poklonili nikakvu pažnju. Obavještenja koja su vlasti dobijale tada, kao i u sljedećem razdoblju, ukazivala su da srpsko-muslimanski ugovor nije u to vrijeme mogao biti perfektuiran.

mo dio najekstremnijih muslimanskih opozicionera nadao se i dalje da bi negativan odgovor na memorandum caru mogao dovesti do izmjene raspoloženja koje bi omogućilo sklapanje srpsko-muslimanskog ugovora.¹⁵⁷⁾

Vlasti su i dalje taktizirale s odgovorima na srpski i muslimanski memorandum i ujedno privodile kraju pripreme za primjenu određenih represivnih mjera kako bi se obračunale s radikalnim elementima u muslimanskom pokretu. U tu svrhu izvršeno je 30. oktobra 1901. noveliranje instrukcije o iseljenju iz 1883. godine, da bi se ona mogla primijeniti protiv muslimanskih opozicionih prvaka kojima je trebalo uskratiti pravo na povratak u zemlju u slučaju kada se nađu u inostranstvu. Poseban značaj u borbi protiv muslimanske opozicije imalo je hapšenje Saliha Kazazovića u oktobru 1901, koji je otkrio veze jednog dijela muslimanskih prvaka sa Srbima, naročito na području antivladine publicističko-propagandne djelatnosti. Iskazi Kazazovića, koji je poslužio vlastima kao potkazivač, i izvjele uhapšenog agenta Srpske vlade Miće Avakumovića pružile su dovoljno materijala za nove progone, kućne premetačine, hapšenja, internacije i pokretanje sudskog postupka protiv niza ličnosti u muslimanskom pokretu. Zaoštavanje kursa prema muslimanskoj opoziciji osobito dolazi do izražaja nakon odlaska muslimanske delegacije s bivšim muftijom Džabićem na čelu u Carigrad krajem januara 1902, da od Porte traži podršku za neispunjene zahtjeve u pogledu vjerske i vakufsko-mearifske autonomije. To je dalo mogućnost vladi da Džabića, Hasanpašića, Cerića, Prcića, Bičakčića i Kulenovića proglasi neovlaštenim iseljenicima i zabrani im povratak u zemlju. Eliminisanjem iz zemlje ove značajne grupe vodećih ličnosti, te interniranjem Arnautovića, koji je docnije, 1903. godine, osuđen i na dvije godine robije, kao i drugim represivnim mjerama protiv muslimanskih opozicionera, vlasti su nastojale da obezglave muslimanski pokret, potisnu u njemu uticaj radikalnih ličnosti i stvore stabilnije uporište u umjerenoj struji pokreta. Pri tome nisu izostali ni pokušaji da se pojedinci pridobiju uslugama materijalne prirode.¹⁵⁸⁾

¹⁵⁷⁾ ABH ZMF Pr BH 1364/1901. Izvještaj Rukavine Zem. vladi 26. IX 1901. Izvještaj vladinog komesara za grad Sarajevo 28. IX 1901. i prepis jednog konfidenskog izvještaja Pr BH 1411/1901. Izvještaj Zem. vlade ZMF od 7. X 1901. i glose na istom izvještaju; *Borba Muslimana*, dok. br. 53, str. 177 i dok. br. 59, str. 191.

¹⁵⁸⁾ *Borba Muslimana*, str. 31—32; N. Šehić, *Mjere Kalajevog režima*, str. 144, 153 i dalje.

Prema V. Bogičeviću (op. cit. str. 334), početkom februara 1902. delegacija sastavljena od Muslimana i Srba iz redova opozicije predala je Porti predstavku koju je potpisalo 400.000 Srba pravoslavnih i 200.000 Muslimana. U predstavlci se, navodno, tražilo »da se okupiranim provincijama vrate raniji otomanski zakoni, ili da im se dade autonomija«. Pri tome se autor u napomeni (46) pozvao na pisma Kutschere Kállayu od 29. I i 2. II 1902. i Kállaya Kutscheri od 1. II 1902, koja se nalaze u Arhivu BiH ZMF Priv. reg. br. 15, 16 i 21/1902, kao i na akt K. u. k. Gen. Konsulat, Skoplje br. 121, rez. 5. III 1902, koji je označen kao ispis autora iz spisa Okružne oblasti Tuzla. Provjerom pomenutih akata Priv. reg. ustanovili smo da gornji navodi Bogičevića u tim aktima ne nalaze nikakvu osnovu. Nismo mogli provjeriti o kakvom se ispisu Bogičevića iz spisa Okružne oblasti Tuzla radi, jer autor nije na adekvatan način označio gdje se dokument nalazi. Inače, u februaru 1902. nije u Carigradu boravila nikakva deputacija bosanskohercegovačkih Srba niti neki od

Međutim, ove mjere, iako su teško pogađale muslimanski pokret, nisu postigle svoj glavni cilj. Vlastima nije pošlo za rukom da pokret razbiju i slome. Njima nije uspjelo da eliminišu uticaj radikalnih elemenata u pokretu sa Džabićem na čelu. Naprotiv Džabićev ugled je još više porastao i on je dalje u svojim rukama zadržao vođstvo pokreta. Aktivnost umjerenog krila muslimanskog pokreta bila je dugo vremena blokirana vladinom zabranom da se Džabić i drugovi vrate u zemlju. Muslimanski prvaci, uključujući i one na koje je vlada računala, angažovali su se u akcijama kojima je bio cilj pružanje podrške Džabiću i ukidanje Naredbe o iseljenju. Tako je velika muslimanska deputacija od 186 lica predala u Budimpešti 28. maja 1902. memorandum delegacijama u kome se protestuje protiv progona, internacija, hapšenja i postupka prema Džabiću i drugovima. U ljeto 1902. godine muslimanska opozicija je na sastancima u Omarskoj, Obudovcu kod Brčkog i na Kiseljaku kod Sarajeva razmatrala dalje mjere koje je trebalo preduzeti da bi se Džabiću i muslimanskoj deputaciji u Carigradu omogućio povratak u zemlju.¹⁵⁹⁾

Na sastancima na Kiseljaku u avgustu 1902. godine¹⁶⁰⁾ ponovo je razmatrano i pitanje političkog sporazuma sa Srbima, ali je tada postojalo još manje izgleda da se on zaključi nego prošle godine.

U doba održavanja sastanka muslimanskih opozicionera na Kiseljaku je boravio i Antun Fabris, urednik časopisa »Dubrovnik«. On je intenzivno kontaktirao s jednim dijelom muslimanskih prvaka i omladinicima, prvenstveno begovskim sinovima, koji su tada takođe u priličnom broju došli na Kiseljak. Fabris je nastojao da pridobije Muslimane za sporazum o zajedničkom radu sa bosanskohercegovačkim Srbima za političku autonomiju zemlje. On je istupao kao emisar Crne Gore i prije dolaska u Bosnu bio je, kako su okupacione vlasti saznale, na Cetinju primljen u audijenciju kod knjaza Nikole. Fabris je imao zadatak da ohrabri opoziciju, koja je bila izložena progonima, i da je podstakne na beskompromisnu političku borbu protiv austrougarske uprave. Takođe je trebalo da on razbije određene rezerve koje su postojale kod Muslimana prema političkom savezu sa Srbima.¹⁶¹⁾

Fabris je nastojao uvjeriti muslimanske prvake da će im se, ako »pristanu na slogu, ... sve po njihovoj volji dati, pa jezik i tursko pismo da će na prvom mjestu službeno upotrebljavano biti, a poslije ćirilica.«¹⁶²⁾

vođa srpskog pokreta. Takođe navedene cifre o broju potpisnika tobožnje zajedničke predstavke Porti su nerealne. Osim toga, u memorandumu, koji je muslimanska delegacija predala početkom februara 1902. sekretarijatu sultana, nema ni spomena o političkoj autonomiji za Bosnu i Hercegovinu, već se apeluje na Portu da podrži muslimanske zahtjeve austrougarskim vlastima i založi se za očuvanje prava Kalifata. (Vidi tekst Memoranduma i njegovu ocjenu od strane Kállaya, *Borba Muslimana*, dok. br. 10, str. 289—291.)

¹⁵⁹⁾ N. Šehić, *Mjere Kalajevog režima*, str. 166 i dalje.

¹⁶⁰⁾ Kiseljak je bio pogodno mjesto za političke razgovore i neformalne skupove, jer su tu ljeti radi odmora dolazili brojni gosti, pripadnici gornjih društvenih slojeva i to prvenstveno Muslimani. Za vrijeme Austro-Ugarske uprave na Kiseljaku je održano nekoliko značajnih političkih skupova.

¹⁶¹⁾ ABH ZMF Pr BH 1388/1902. Izvještaj F. (Ficović), *Dubrovnik* 25. X 1902; *Borba Muslimana*, dok. br. 132, str. 326—327, nap. 1, dok. br. 139, str. 336.

¹⁶²⁾ *Borba Muslimana*, dok. br. 132, str. 326.

Dok je godinu dana ranije Jeftanović dao obećanje da će se, kad Bosna i Hercegovina dobije autonomiju, turski jezik u svakom pogledu paritetno tretirati sa srpskim, Fabris je 1902. otišao još korak dalje priznajući turskom jeziku i pismu prvenstvo u zvaničnoj upotrebi u zemlji. Ovi taktički »ustupci« pokazuju koliki su značaj u borbi protiv Austro-Ugarske pridavali srpsko-muslimanskom političkom savezu njegovi protagonisti sa srpske, odnosno crnogorske strane. Oni takođe ukazuju na evoluciju crnogorske politike prema ovom pitanju u odnosu na stavove iz 1898. godine.

Fabris je pokušavao da muslimanske prvake odvрати od njihove namjere da šalju arzoal (molbu) sultanu, da se sultan zauzme kod austrijskog cara kako bi se deputircima u Carigradu omogućio povratak u zemlju. Smatrao je da bi bilo štetno za opozicioni pokret da se Džabić i drugovi vrate u zemlju Vladinom milošću. Nasuprot tome, Fabris je apelovao da se muslimanski prvaci na Kiseljaku bez odlaganja »potpišu sa Srbima na slogu, pa onda da idu zajedno u Rusiju, jer ako se misle osloboditi okupacione vlade, najprije će iz Rusije pomoći; ne pomogne li Rusija, Turska neće nikad«. ¹⁶³⁾

Za neodložno sklapanje političkog saveza sa Srbima zalagao se na Kiseljaku u prvom redu Derviš-beg Miralem sa nekolicinom travničkih begova i ostalih opozicionera (Mustaj-begom Ibrahimpašićem — Kukavčićem, Rifat-begom Teskeredžićem, Ibrahim-begom Miralemom, Mahmud-begom Džinićem, Ibrahimom Kajtazom i dr.). Na tome su osobito insistirali mlađi begovi i drugi muslimanski omladinci, od kojih većina i nije prisustvovala sastancima na kojima su donošene odluke. Međutim, većina okupljenih muslimanskih prvaka, upozoreni iz Carigrada od Džabića i S. Bičakčića, da je Porta protiv saveza sa Srbima, izjasnila se protiv plana Fabrisa i travničkih begova. Njemu su se naročito suprotstavili H. Lakišić i S. Alajbegović iz Mostara i A. Henda i A. Bičakčić iz Sarajeva, te O. Čirkinagić, koji je tada važio za provladina čovjeka. U poruci vođa iz Carigrada skrenuta je učesnicima sastanka na Kiseljaku pored ostalog pažnja »da ništa ne rade na slozi sa Srbima«, te »ako slučajno počnu što-god sa Srbima razgovarati, da se ne bi usudili u potpise«. U skladu s dobijenom porukom, na Kiseljaku je odlučeno da se pošalje molba sultanu kako bi se izdejstvovao povratak Džabića i drugova. U cijeloj zemlji trebalo je pristupiti skupljanju potpisa na molbu kao i novca za deputirce u Carigradu. Takođe je bilo zaključeno da se na jesen uputi i jedna deputacija u Beč da tamo kod cara, odnosno ministra moli odobrenje za povratak članova muslimanske deputacije. Za preduzimanje ovog koraka tražila se saglasnost Džabića. ¹⁶⁴⁾

Zanimljivo je konstatovati kako su se unutar muslimanskog pokreta u roku od godinu dana izmijenili stavovi u pogledu političke saradnje sa Srbima. Na Kiseljaku je 1901. godine Džabić sa izvjesnim brojem svojih bližih pristaša insistirao na tome da se

¹⁶³⁾ Ibidem, dok. 131, str. 326.

¹⁶⁴⁾ *Borba Muslimana*, dok. br. 131, 132, str. 325—327, dok. br. 134, str. 329—330, dok. br. 136, 137, 138, 139, 140, str. 333—338, dok. br. 147, str. 352—356; Vidi N. Šehić, *Mjere Kalajevog režima*, str. 171—173.

zaključio ugovor o političkoj saradnji sa Srbima, nasuprot rezervisanom držanju većine begova. Godinu dana kasnije na Kiseljaku su mlađi radikalni elementi s travničkim begovima na čelu, kojima se pridružio i Mahmud-beg Džinić iz Banje Luke, bili za neodložno sklapanje srpsko-muslimanskog sporazuma, dok su pripadnici hodžinske struje, (H. Lakišić, S. Alajbegović), pod uticajem poruka iz Carigrada i izmijenjenog držanja Džabića, bili protiv. Isto stanovište imale su i druge ličnosti koje su ranije pripadale Džabićevoj grupi, a sada su pokazivale sklonost da se ostvari sporazum s Vladom ublažavanjem postavljenih zahtjeva (A. Henda), kao i oni muslimanski prvaci koji su i odranije bili pripadnici umjerenog krila u pokretu (O. Ćirkinagić). Neki učesnici kiseljačkog sastanka iz 1902. protivući se u datom momentu sklapanju ugovora sa Srbima (O. Ćirkinagić, S. Alajbegović) nisu isključivali mogućnost da do njega u budućnosti dođe ukoliko planirana deputacija najesen u Beč i Peštu ostane bez rezultata. Međutim, ove izjave više su bile namijenjene umirenju ekstremističkih tendencija nego što su odražavale stvarno mišljenje onih koji su ih davali. Potrebno je naglasiti da ni 1902. kao ni 1901. godine razgovorima na Kiseljaku nisu prisustvovali najznačajniji predstavnici umjerene struje kao, npr., M. Komadina, A. Karabeg, B. Tuzlić, A. Firdus. Kao i prethodne godine, Firdus je i 1902, za vrijeme dok su se na Kiseljaku vodili razgovori, bio van zemlje, i to ovog puta u Karlsbadu.

Deputacija bosanskohercegovačkih Srba koju su sačinjavali Gligorije Jeftanović, pop Stijepo Trifković i proto Jovan Novaković iz Bijeljine otputovala je u septembru 1902. u Carigrad i u oktobru predala patrijarhu Joakimu II memorandum o crkvenim prilikama kao i protest protiv eventualnog nametanja crkveno-školskog ustava.¹⁶⁵⁾ Međutim, cilj Jeftanovićevog putovanja u Carigrad bio je takođe da stupi u vezu sa Džabićem i muslimanskom deputacijom i da ih pridobije za politički savez. S tom namjerom on je, kako su austrougarske vlasti bile obaviještene, posjećivao muslimanske deputirce i vodio s njima razgovore, čiji je ishod bio negativan. Džabić i Bičakčić odbili su Jeftanovića s obrazloženjem »da oni sloge učiniti ne mogu bez sporazuma narodnog a narod većinom neće«.¹⁶⁶⁾ Ovakav Džabićev odgovor proizišao je, pored ostalog, iz njegovog vlastitog iskustva koje je on stekao 1901. godine, kada se zalagao za zaključenje pakta sa vođama srpskog pokreta.

Međutim, i unutar muslimanske deputacije u Carigradu postojala je grupa koja je bila za politički savez sa Srbima (tzv. srpsko-crnogorska stranka). Njoj su pripadali begovi H. Hasanpašić, S. Kulenović, S. Cerić. Kao njen pripadnik u nekim dokumentima se spominje i Osman ef. Prčić, dok se u drugim on označava kao njen protivnik. Pomenuta grupa bila je odlučno protiv eventualnog popuštanja Vladi u pogledu mešihata i u drugim pitanjima vjerske i vakufske autonomije. Begovi iz deputacije,

¹⁶⁵⁾ Vidi V. Skarić, op. cit. str. 53.

¹⁶⁶⁾ ABH ZMF Pr BH 1386/1902. Izvještaj informatora Filana Sarajevo 23. X 1902. (Izvještaj je napisan prema kazivanju Ethema Baščauševića, koji se prije tri dana vratio iz Carigrada.) O tome takođe i Abschrift einer Confidentielle Meldung vom 25. X 1902; Up: *Borba Muslimana*, dok. br. 158, str. 376—378.

kao i drugi uticajni begovi koji su se tada zatekli u Carigradu, smatrali su da je došao momenat da se program muslimanskog pokreta sadržan u memorandumu sultanu proširi i u njega uključe u prvom redu zahtjevi u pogledu agrara. Ovim težnjama suprotstavio se Džabić, koga su podržali Bičakčić i Prcić, ostajući dosljedno na svom stanovištu da pitanje agrara kao i druga ne treba pokretati prije nego što se riješi problem vjerske i vakufske autonomije. Sukob u muslimanskoj deputaciji još se više produbio kada je izgledalo da bi se, u neizvjesnoj situaciji u pogledu ishoda koraka koje je deputacija preduzela u Carigradu, Džabić zajedno s Bičakčićem mogao izmiriti s Vladom i vratiti se u zemlju. Džabić se početkom novembra 1902. upustio i u pregovore sa Adolfom Schwarzom, trgovačkim kompanjonom S. Bičakčića, koji je, u ime A. Hende i još nekih umjerenih muslimanskih prvaka i uz podršku vlasti, nastojao da od Džabića izdještuvuje saglasnost da vođe pokreta koje su ostale u zemlji ponovo stupe u pregovore sa Vladom. Mada se Džabić nije u početku čak ni protivio napuštanju zahtjeva u pogledu pitanja Mešihata i Vladine subvencije, on je naglo promijenio stav kada je došlo do toga da odustane od stanovišta u vezi s biranjem reisa i uleme. Bio je i lično pogođen Bičakčićevim prijedlogom da niko od tadanjih vođa pokreta ne bi smio zauzeti plaćeno mjesto u budućoj vakufskoj ili vjerskoj upravi. Okrenuvši leđa svome dotadanjem savezniku S. Bičakčiću, koji je kao trgovac zbog svojih poslovnih i porodičnih interesa radio na tome da mu se odobri povratak u zemlju, Džabić se izmirio s Hasanpašićem i njegovom grupom tako da su u novembru 1902. godine Džabić, Hasanpašić, Kulenović i Prcić predstavljali radikalnu većinu u deputaciji koja je bila protivna povratku u Bosnu na bazi ustupaka i pomirenja sa Vladom. Pri tome Džabić nije izmijenio svoje negativno gledište u odnosu na političku saradnju s vođama srpskog autonomnog pokreta. S druge strane Bičakčiću se pridružio dotadanji nepomirljivi pristaša radikalnog kursa Sulejman-beg Cerić iz Bosanskog Novog.¹⁶⁷⁾

Kako smo ranije pomenuli, jedan dio umjerenih prvaka u zemlji sa Ahmed-agom Hendom na čelu preduzimao je u jesen 1902. godine korake sa ciljem da se pripremi teren za obnovu pregovora sa Vladom. U tu svrhu Henda je 25. novembra sazvao u Sarajevu drugu konferenciju svojih istomišljenika, na kojoj su se oni dogovorili da svim sredstvima rade kako bi se muslimanski pokret okončao »časnim sporazumom« sa Vladom. Za sporazum sa Vladom posebno su se na ovoj konferenciji zalagali Derviš-beg Zaimović, Ali-beg Firdus i Omer Ćirkinagić. Zauzet je stav da u bu-

¹⁶⁷⁾ ABH ZMF Pr BH 1388/1902. Izvještaj informatora Filana, Sarajevo 27. X 1902; *Borba Muslimana*, dok. br. 98, str. 268, dok. br. 125, str. 319—320, dok. br. 135, str. 331—332, dok. br. 152, str. 364—367, dok. br. 157, str. 375—376, i kao prethodna napomena.

Bičakčiću je krajem 1903. odobren povratak u zemlju, gdje se on priključio krugu umjerenih i lojalnih Muslimana, dok je S. Cerić umro u martu iste godine u Carigradu. O. Prciću, koga su u Beču početkom 1902. smatrali više vjerskim zanesenjacom nego političkim agitatorom, odobren je povratak u maju 1907. To pravo ostalo je tada uskraćeno Džabiću i Hasanpašiću. (N. Šehić, *Mjere Kalajevog režima*, str. 162—163, 174, nap. 116). Džabić je u Turskoj i umro.

dućim pregovorima pitanje mešihata, zbog njegovog diplomatskog karaktera, treba ostaviti po strani i smatrati ga likvidiranim, te čitavu akciju ograničiti na čisto vjerska pitanja. Jedan od zaključaka ove konferencije bio je da treba odbiti pokušaje vođa srpskog pokreta usmjerene na to da se ostvari saradnja s Muslimanima. Okupljena grupa muslimanskih prvaka zauzela je kategorički stanovište da takva saradnja uopšte ne može doći u obzir, jer bi to, navodno, bilo štetno po interese Muslimana.¹⁶⁸⁾ Inače, u pogledu odnosa prema saradnji sa Srbima tada i nije bilo razlike u stavu Hendine grupe i samog Džabića. Treba istaći da Hendina aktivnost koincidira s njegovim nastojanjem da dobije izvjesne poslove u vezi s izgradnjom željezničke pruge od Sarajeva prema Drini. Za to su pored Hende bili zainteresovani još neki pripadnici muslimanske čaršije (M. Mašić, M. Ahmetašević).¹⁶⁹⁾

Međutim, pomenuta akcija Hende i drugova, kao i raniji slični pokušaji za izmirenje sa Vladom, pretrpjela je neuspjeh, jer joj se suprotstavila većina u muslimanskoj deputaciji sa Džabićem na čelu. Henda i ostali iz njegove grupe nisu se usudili da bez saglasnosti Džabića preduzimaju dalje korake, i to tim više što je njihova akcija naišla na žestok otpor svuda u opozicionim krugovima u zemlji. Džabić je još uvijek uživao veliki ugled i smatran je i dalje vođom muslimanskog pokreta. Krajem 1902. i početkom 1903. godine vlasti su konstatovala da je u zemlji poraslo opoziciono raspoloženje i pogoršala se politička situacija.¹⁷⁰⁾ Vlada je u decembru 1902. bila obaviještena i o novim neuspjelim pokušajima srpskih opozicionera da se približe vođama muslimanskog pokreta u zemlji.¹⁷¹⁾ Bilo je očito da muslimanska opozicija, u kojoj je dominirao uticaj Džabića, nije tada kao ni ranije svojim najvećim dijelom bila spremna da ulazi u političke aranžmane s vođama srpskog autonomnog pokreta.

**

Do sada nisu pronađeni bilo kakvi podaci koji bi davali osnovu za pretpostavku da je 1902. održan u Slavonskom Brodu sastanak srpskih i muslimanskih prvaka na kome bi bio usvojen i potpisan »Nacrt ugovora«, koji je bio predmet diskusija od 1900. godine. Naprotiv, sve okolnosti, a posebno političko držanje tobožnjih potpisnika »ugovora« Ali-bega Firdusa i Bakir-bega Tuzlića u to vrijeme, govore da se tvrdnja O. Nuri-Hadžića o zaključenju srpsko-muslimanskog ugovora 1902. mora odbaciti.¹⁷²⁾

¹⁶⁸⁾ *Borba Muslimana*, dok. br. 162, 163, str. 383—387.

Jedno vrijeme A. Firdus se držao po strani od akcije Hende i drugova (N. Šehić, *Mjere Kalajevog režima*, str. 142), ali joj se docnije priključio.

¹⁶⁹⁾ *Borba Muslimana*, dok. br. 152, str. 365.

¹⁷⁰⁾ Isto, dok. br. 164, 165, 166, 167, str. 387—394.

¹⁷¹⁾ Isto, dok. br. 166, str. 390—391.

¹⁷²⁾ Koliko nam je poznato muslimanski prvaci zadržavali su se 1902. godine izvjesno vrijeme u Slavonskom Brodu u dva navrata. Tu je 30. i 31. januara 1902. konferisao Džabić sa članovima deputacije i grupom opozicionera, koja se potom vratila u zemlju. Tom prilikom je odlučeno da deputacija sa Džabićem na čelu ne putuje u Beč, nego produži direktno u Carigrad. Prisutni muslimanski opozicioneri nisu tada u Sl. Brodu imali nikakve kontakte sa srpskim vođama, a dr Đurđević, koji je bio pozvan na razgovore, nije se pojavio. (ABH ZMF Pr BH 124/1902, tele-

Da do perfektuiranja ugovora u toku 1902. godine nije došlo vidi se i iz toga što su G. Jeftanović i S. Trifković u ljeto 1903. godine, poslije smrti Kállaya, obnovili svoja nastojanja da muslimansku opoziciju pridobiju za saradnju. Ovog puta u prvi plan bila je isturena privredna problematika koja je interesovala domaću buržoaziju. Pitanja koja su se odnosila na vjersko-prosvjetnu autonomiju i čisto politička pitanja bila su izostavljena u novom »Ugovoru«, za koji je Jeftanović pokušavao pridobiti neke muslimanske opozicionere za vrijeme boravka na Kiseljaku od 29. jula do 9. avgusta 1903. godine.¹⁷³⁾

Jeftanović je svojim sagovornicima objašnjavao smisao buduće zajedničke saradnje ovako: »Ovaj rad, u koji treba sada zajedno da stupimo, ne tiče se džamije niti crkve, nego samo naše kože i kese«. Saradnja Muslimana i Srba trebalo je da »se sastoji u tome, da zajedno traže, da se od stranaca različita poduzeća oduzmu, te ovorodcima daju, da rade, da se bosanski novac ne rasipa na Ilidži, trkama i svim nepotrebnim poduzećima i drugim stvarima itd. Također hoće tražiti, što je bilo s novcima, koji su za šume i druge stvari uzete a u Bosni ih neima«. Muslimanima je Jeftanović objašnjavao da će se vjerska pitanja »sada zaostaviti, pošto ste stvar doveli do Mešihata i mi Srbi do Sinoda i Patrijaršije«. ¹⁷⁴⁾ Ovakav stav Jeftanovića je razumljiv kada se ima u vidu da su vođe srpskog pokreta za crkveno-školsku autonomiju upravo bile uspješno okončale pregovore s mitropolitima, ostavivši da Patrijaršija riješi nekoliko spornih tačaka. Borba bosanskohercegovačkih Srba za crkveno-školsku autonomiju počela se privoditi kraju¹⁷⁵⁾, a za srpsku buržoaziju, kao relativno najrazvijeniju nacionalnu buržoaziju u zemlji, pitanja privrednog karaktera dobijaju sve veći politički značaj. Međutim, srpski građanski političari, nastojeći da putem novog programa pridobiju muslimanske vodeće slojeve, a naročito one elemente u čaršiji koji su bili nezadovoljni podjelom liferacija i koncesija za eksploataciju šuma, imali su i dalje u prvom planu političke ciljeve. Oni su računali da će pridobivši Muslimane za saradnju na bazi novog programa moći lakše da ih privuku u borbu za ostvarenje širih političkih ciljeva. Tako je sam Jeftanović povjerljivo kazivao onim Muslimanima, za koje je bio uvjeren da su odani »slogi i Srpstvu, da je njemu samo iznuditi slogu i podpise većine muslomanskih prvaka, pa bi onda znao, šta bi radio, i sve tražio te ne bi se zaustavio, dok ne bi autonomiju postigao«. Osim toga, Jeftanović i neki Muslimani,

grami Kotarske ekspoziture Bos. Brod od 31/I i 1/II 1902). Drugi put, 20. maja 1902. grupa od devet muslimanskih opozicionera na proputovanju za Budimpeštu zadržala se u Sl. Brodu da bi razgovarala sa Đurđevićem u vezi sa izradom i predajom protesta protiv postupaka prema Džabiću i progona u zemlji. (Pr BH 775/1902, tel. Kutschere ZMF 20. V 1902, Pr BH 221/1902).

¹⁷³⁾ Vladi je 1903. bio poznat bitan sadržaj, ali ne i forma nacrtu novog ugovora. (ABH ZMF Pr BH 1091/1903. Izvještaj Zem. vlade ZMF 12. VIII 1903. Prilozi izvještaji informatora Filana od 7, 8, 9 i 10. avgusta 1903). Vjerovatno je riječ o nacrtu »novog sporazuma« koji spominje Gavrića da ga je on izradio i uputio Jeftanoviću. (*Grosserbische Umtriebe*, Dok. Nr 98, str. 211).

¹⁷⁴⁾ ABH ZMF Pr BH 1091/1903. Izvještaj informatora Filana od 7. i 8. avgusta 1903.

¹⁷⁵⁾ Vidi V. Skarić, op. cit. str. 53—55, T. Kruševac, *Sarajevo*, 305—306.

njegovi istomišljenici, davali su na Kiseljaku 1903. izjave »da se tako dugo neće umiriti dok Austriju iz Bosne ne krenu«. Ta »borba« trebalo je da se vodi zajedničkim srpsko-muslimanskim predstavkama i memorandumima.¹⁷⁶⁾

Sarajevski trgovci Ahmed-aga Henda, Mujaga Glođo, Avdaga Šahinagić kao i neki drugi umjereni opozicioneri, koji su se tada zatekli na Kiseljaku odobravali su sadržaj Jeftanovićevega programa, ali nisu bili spremni da se za njega založe u zajednici sa Srbima. Oni su imali pozorenje prema političkim ciljevima srpskih vođa i bavili su se planovima sopstvenih akcija kod novog ministra Burijana. Viđeniji opozicioneri kao Firdus, Alajbegović, Lakišić i dr. držali su se podalje od skupova u Kiseljaku. Jeftanović je tada direktno kontaktirao samo s drugorazrednim ličnostima u muslimanskom pokretu, pristašama »sloge« (Muhamedom Salićem, Ibrahim-begom Čengićem, Omer-agom Užičaninom, Junuz-agom Mađarevićem i dr.) i navodno uspio da neke pojedince kao Jusuf ef. Šehovića, Mujagu Balića, Mustaj-bega Halilbašića i dr. pridobije da stave svoje potpise na »novi ugovor«.¹⁷⁷⁾ Potrebno je napomenuti da program s kojim je Jeftanović istupio 1903. nije mogao biti dovoljno atraktivan za begove, čiji su ekonomski interesi bili koncentrisani u oblasti agrarnih odnosa, a da se ne govori o mogućnosti da se oko pomenutog programa okupe širi slojevi muslimanskog i srpskog stanovništva.

Odnosi između srpske i muslimanske opozicije u 1903. i narednim godinama izlaze izvan okvira zadataka koje smo sebi postavili u ovome radu. Međutim, iako je pitanje političkog saveza između srpskog i muslimanskog opozicionog pokreta ostalo i dalje aktuelno, ugovor o tome nije mogao biti zaključen do 1908. godine. Na takav zaključak navode podaci o stalnom insistiranju protagonista srpsko-muslimanskog političkog saveza da se ostvari »sloga«¹⁷⁸⁾, kao i jedna izjava Šerifa Arnautovića, data početkom januara 1908. godine, kada su u pregovorima muslimanskog vodstva sa Vladom iskrsele određene teškoće. Arnautović je tada izjavio kako on, zajedno sa Firdusom, Džinićem, Fadilpašićem i Miralemom, smatra da je »najbolje pregovore prekinuti te ne bojeć se ničesa potpisati slogu sa Srbima te javno kroz Evropu tražiti autonomiju«.¹⁷⁹⁾ U aprilu iste godine saznalo se za pregovore između predstavnika srpske i muslimanske opozicije o predaji zajedničkog memoranduma caru, u kome je trebalo da se osudi režim u Bosni i traži parlamentarno predstavništvo. Međutim, o pomenutoj zajedničkoj akciji sa Srbima postojala su, kao što

¹⁷⁶⁾ Kao nap. 173. i 174.

¹⁷⁷⁾ Navodno je muslimanska deputacija u Carigradu dozvolila opozicionerima u zemlji da mogu saradivati sa Srbima u pitanjima koje je sadržavao novi Jeftanovićev program, s tim da se ne miješaju u one stvari za koje je deputacija bila opunomoćena. (Ibidem, Izvještaj Filana od 8. VIII 1902), ovaj podatak odudara kako od Džabićevih ranijih tako i docnijih poruka da »on ne pristaje na nikoji način na slogu sa Srbima«. (*Borba Muslimana*, dok. br. 188, str. 420, dok. br. 195, str. 426. Vidi i nap. 149).

¹⁷⁸⁾ *Borba Muslimana*, dok. br. 187, str. 413—419, dok. br. 195, str. 426, dok. br. 250, str. 493, dok. br. 262, str. 532.

¹⁷⁹⁾ Isto, dok. br. 269, str. 543; Up. M. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak BiH, 1878—1914*, str. 148.

je to bio slučaj i ranije, ozbiljna razmimoilaženja u redovima muslimanskih opozicionera.¹⁸⁰⁾

Ostaje otvoreno pitanje da li je saradnji i zajedničkom istupanju pred aneksiju i u doba aneksione krize (zajednički memorandum ministru Burijanu 7. IX 1908, zajednička poruka narodu u Bosni i Hercegovini 11. X 1908. i dr.) prethodilo zaključenje pismenog ugovora. Skloni smo, ipak, da vjerujemo da se ni u pomenutom razdoblju srpsko-muslimanska saradnja nije zasnivala na postojanju nekog formalnog ugovora o političkom savezu. Posve je pak isključeno da bi »Nacrt ugovora«, koji se pojavio 1900. godine, mogao pred aneksiju biti potpisan i perfektuiran kao ugovor. On je u nekim svojim dijelovima već bio zastario, prevaziđen događajima. Tako npr., poslije završetka borbe Srba za crkveno-školsku autonomiju i sporazuma o tome s vlastima izgubio je svoj smisao § 7 »Nacrta«, prema kome je trebalo da obje strane »sporazumno i zajednički« zahtijevaju »da svaka vjera svoju upravu i svoje uređenje udesi prema duhu svoje crkve sasvim slobodno i nezavisno od utjecaja makar kakvih organa inovjeraca«, a u vezi s tim i odredba § 17 da ni jedna stranka ne smije jednostrano da sklopi ma kakav ugovor sa Vladom. Također, već prilikom diskusija u 1900. i 1901. godini pokazalo se da odredbe »Nacrta« u pogledu zvaničnog jezika i pisma i o agrarnom pitanju nisu bile prihvatljive ni za one muslimanske prvake koji su tada bili skloni zajedničkoj akciji sa Srbima, pa su vođe srpskog pokreta učinile određene ustupke. Dokaz da je stari Nacrt prestao za srpsku građansku politiku u pojedinim svojim dijelovima biti aktuelan predstavlja i pojava novog koncepta ugovora.

Smatramo da je važno naglasiti da se problematika političke saradnje i odnosa između srpskog i muslimanskog autonomnog pokreta nikako ne može svoditi na pitanje da li je ili nije postojao formalni ugovor o njihovom međusobnom političkom savezu, iako je to samo po sebi važno pitanje. Međutim, daleko je značajnije analizirati konkretne odnose između srpskog i muslimanskog pokreta u svim periodima njihove djelatnosti i utvrditi koje se društvene snage javljaju kao faktori u toj saradnji, te kakvi su bliži i dalji politički ciljevi tih snaga. Može se konstatovati da je u srpskoj građanskoj politici pitanje stvaranja srpsko-muslimanskog saveza na platformi borbe za političku autonomiju Bosne i Hercegovine igralo mnogo značajniju ulogu nego što je to pitanje bilo prisutno u aktivnosti muslimanskog pokreta za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju. U doba austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini nisu postojale, kako smo to već na početku naglasili, političke, socijalne i kulturne pretpostavke koje bi omogućile stvaranje srpsko-muslimanskog političkog saveza na nekoj široj i stabilnijoj osnovi, kao uostalom ni uslovi da se ostvari političko jedinstvo Srba, Hrvata i Muslimana.

Srpski građanski političari u zemlji, a još više srpski politički faktori izvan Bosne i Hercegovine, težili su da politički savez s Muslimanima nosi srpsko nacionalno obilježje. To je nailazilo na otpor čak i kod onih muslimanskih prvaka koji su se javljali kao pobornici saveza sa Srbima i bilo

¹⁸⁰⁾ *Borba Muslimana*, dok. br. 273, str. 560.

je neprihvatljivo za muslimanski autonomni pokret. Pomenuta tendencija u srpskoj građanskoj politici izazivala je kod vođa muslimanskog pokreta, i šire u muslimanskim krugovima, nepovjerenje u pogledu srpskih nacionalno-političkih ciljeva. To je pored mnogih drugih momenata bila takođe značajna prepreka za zaključenje ugovora o političkom savezu između vođstva muslimanskog i srpskog autonomnog pokreta.¹⁸¹⁾

PRILOG

Nacrt Ugovora

među Srbima pravoslavne i moslimske vjere u Bosni i Hercegovini...

§. 1.

Uviđajući nepravdu i nepodnosivost današnjeg stanja, obavezujemo se raditi, i sav narod pozvati da na tom radi, da Bosna i Hercegovina dobiju svoju samoupravu pod vrhovnom vlasti svog suverena sultana.

§. 2.

Kad se to jednom božijom pomoći postigne, imaće narod sam po svojim zastupnicima da uredi unutrašnje stanje zemlje, al mi se već sad sporazumljujemo i uglavljujemo sledeće kao temelj tome budućem uređenju.

§. 3.

Zajamčujemo međusobno slobodu i jednakost svih vjera, koje se u Bosni i Hercegovini ispovijedaju.

§. 4.

Po pravdi i pravici imade, kad naša otadžbina bude slobodna, biti guvernerom iste naizmjenice jedan moslim i jedan pravoslavni Srbin.

§. 5.

Riješenje agrarnog pitanja imaće uzeti u svoje ruke sam narod, i to tako, da se, koliko je najviše moguće, izbjegne uticaj ma čijeg stranog kapitala, te da ga riješe međusobnom udesbom sami vlasnici zemalja, urođeni trgovci i kmetovi.

¹⁸¹⁾ Vidi: Isto, dok. br. 188, str. 420.

§. 6.

Za vrijeme dok traje današnja uprava osjećamo kao starosjedioci i sinovi Bosne i Hercegovine da imamo pravo i dužnost brinuti se za budućnost i sreću sveg naroda naše drage otadžbine. Pa da to po mogućnosti u što većoj mjeri postignemo ugovoramo sledeće:

§. 7.

Zahtjevamo sporazumno i zajednički da svaka vjera svoju upravu i svoje uređenje udesi prema duhu svoje crkve sasvim slobodno i nezavisno od utjecaja makar kakvih organa inovjeraca.

§. 8.

Zahtjevamo sporazumno i zajednički da se ukloni iz Bosne i Hercegovine svaka vjerska i narodnosna propaganda.

§. 9.

U smislu tog tražimo da se uklone iz javne službe sve one ličnosti, koje su se ma kako istakle kao propagatori u jednom ili drugom smjeru.

§. 10.

Zahtijevamo da se iz Bosne i Hercegovine izdenu svi duhovni redovi rimske crkve, osim Franjevaca, a isto tako i svi duhovni funkcioneri te crkve koji nijesu rođeni Bosanci i Hercegovci.

§. 11.

Narodni jezik Bosne i Hercegovine ima se nazivati svojim pravim imenom: »srpski«.

§. 12.

U svim školama ima da se taj jezik tako naziva i da se upotrebljuje pisan isključivo ćirilicom.

§. 13.

Sve oblasti bez iznimke imadu da se u javnosti i prema narodu svagda i svagdje služe srpskim jezikom, a u pismenom saobraćaju pismom ćirilskim.

§. 14.

Pošto danas tuđinci i doseljenici ne dadu da se čuje pravi glas naroda Bosne i Hercegovine to izjavljujemo da ne priznajemo niti ćemo ikada u buduće priznati pravo zavičajnosti u Bosni i Hercegovini onim oso-

bama, koja dođoše sa okupacijom ili poslije nje, ni njihovim potomcima, makar bili rođeni u Bosni i Hercegovini.

§. 15.

Videć kako nam danas strada vjera i narodnost naša, a šta bi tek bilo u slučaju aneksije, to se obvezujemo — na osnovu načela izražena u §. 1. — najsvetanije raditi protiv aneksije svim mogućim sretstvima.

§. 16.

Smatramo za najsvetiju svoju dužnost upozoriti svoju braću u Makedoniji i Albaniji kakvo je naše stanje, da ne padnu i oni u istu bijedu.

§. 17.

Obvezujemo se međusobno da ni jedna stranka ne smije jednostrano da sklopi ma kakav ugovor sa današnjom vladom.

§. 18.

Svaka vjeroispovijest je vlasna otvarati svoje vjeroispovijedne škole.

§. 19.

U tu svrhu je vlada dužna iz zemaljskih srestava dati svakoj vjeroispovijesti novčanu potporu u razmjeru broja ukupnog naroda dotične crkve u Bosni i Hercegovini.

§. 20.

Isto tako ima se svakoj vjeroispovijesti razmjerno broju njenih sljedbenika dati iz zemaljskih srestava potpora u bogoštovne svrhe: za popravljavanje, bogomolja, potporu oskudnog sveštenstva, i t. d.

§. 21.

Sve te potpore imadu se uručiti dotičnim autnomnim organima koji su jedini vlasni š njima prema potrebi raspolagati.

§. 22.

U svrhu propagiranja ovijeh skroz opravdanih načela osnivamo fond, kom će biti zadaća da u stranom novinstvu podupire naše zahtjeve i da se širi evropski krugovi zainteresuju za nas i naše pitanje.

§. 23.

U taj fond ulagaćemo podjednako prema našim potrebama.

§. 24.

Tim fondom rukovaćemo sami i iz njega dijeliti nagrade i potpore nakon zajedničkog sporazuma.

§. 25.

Obvezujemo se svečano kao ljudi: svojom vjerom, svojim poštenjem, svojom ljubavi prema otadžbini i vjeri njenoj, da ćemo gornje uvjete držati, da ćemo ih ostaviti u amanet svojim potomcima!

Prokleta mu i sjeme i pleme ko iznevjeri!

(: §. 5, 11, 12 i 13, ostavljeni su in suspenso dok se sastanu Muhamedovci u Budapešti. Ostali su svi primljeni jednoglasno.)

ABH ZMF Pr BH Nr 183/1901, 23—26. ff.

Tekst objavljenog dokumenta donesen je u izvornom obliku.

ZUSAMMENFASSUNG

VERSUCHE DER SCHAFFUNG EINES POLITISCHEN BÜNDNISSES ZWISCHEN DER FÜHRUNG DER SERBISCHEN UND DER MOHAMMEDANISCHEN AUTONOMIEBEWEGUNG IN BOSNIEN UND DER HERZEGOWINA

In der Historiographie überwiegt noch immer die auf Angaben von Osman Nuri-Hadžić beruhende Auffassung, daß beim Treffen in Slavonski Brod im Jahre 1902 ein schriftliches Abkommen zwischen den Vertretern der serbischen und der mohammedanischen Autonomiebewegung getroffen wurde, das als Grundlage für eine gemeinsame Aktion bis nach der Annexion diene. In diesem Zusammenhang hat sich der Autor die Aufgabe gestellt, näher auf einige Einzelheiten einzugehen, die sich auf die Frage der Errichtung eines politischen Bündnisses zwischen der serbischen und der mohammedanischen Bewegung beziehen. Dabei nutzte er neuere Forschungsergebnisse, verwendete sowohl veröffentlichtes Archivmaterial als auch bisher unbekante Dokumente.

Nachdem er in der Einführung zu der Arbeit einen kurzen Rückblick auf die serbische bürgerliche Politik gegenüber den Mohammedanern, angefangen von Garašanins »Načertanije«, gegeben hat, weist der Autor darauf hin, wie sehr schnell nach dem Beginn der Bewegung für eine Autonomie von Kirche und Schule die Vertreter des serbischen Bürgertums bemüht waren, angesehene Persönlichkeiten der mohammedanischen Čaršija für eine gemeinsame Arbeit mit dem Ziel einer politischen Autonomie (nach dem Vorbild der Insel Kreta) für Bosnien und der Herzegowina zu gewinnen. Die Führer der mohammedanischen Bewegung für eine Glaubens- und Vakuf-Mearifaautonomie, die 1899 aufkommt, waren darauf angewiesen, bei den Serben beim

Verfassen von Memoranden und anderen Schriften wie auch beim publizistischen Wirken Hilfe zu suchen. In dieser Hinsicht wird besonders auf die Rolle der Radikalen aus der Vojvodina Jaša Tomić, Dr. Nikola Đurđević und Dr. Emil Gavrića hingewiesen. Unter den Anführern der mohammedanischen Bewegung bestanden jedoch große Unterschiede und Gegensätze in Bezug auf die Frage einer politischen Zusammenarbeit mit den Serben, die Beziehungen gegenüber den österreich-ungarischen Behörden, sowie die allgemeine Orientierung der mohammedanischen Bewegung. Mit der Zeit kam es in der mohammedanischen Bewegung immer mehr zu einer Polarisierung auf ihrem gemäßigten und radikalen Flügeln, die nicht immer mit der Einteilung in Gegner und Anhänger einer serbisch-mohammedanischen politischen Zusammenarbeit übereinstimmten. Daher nahmen Einzelne und Gruppen in verschiedenen Situationen unterschiedliche Haltungen ein.

Einige Führer der mohammedanischen Bewegung stellten engere Verbindung zu der serbischen Bewegung für eine Autonomie von Kirche und Schule her. Schon im Jahre 1900 wurde eine gemeinsame politische Aktion geplant, worüber auch ein schriftliches Abkommen getroffen werden sollte. Der Entwurf des Abkommens, im November 1900 einer Gruppe mohammedanischer Oppositioneller auf einem Treffen in Nova Gradiška von Dr. Nikola Đurđević überreicht, war im Kern identisch mit einem Vertragsentwurf, an den später die österreich-ungarischen Behörden gelangten und den sie im Jahre 1901 in einer Reihe von Zeitungen mit der Absicht veröffentlichen ließen, Verwirrung in den Reihen der Opposition hervorzurufen. Eben den Inhalt des erwähnten Entwurfs reproduzierte Osman Nuri-Hadžić in seinem Buch als das vermeintliche, in Slavonski Brod im Jahre 1902, unterschriebene Abkommen. Doch nicht einmal jene mohammedanischen Führer, die für einen Vertrag über ein politisches Bündnis mit den Serben waren, gaben ihre Einwilligung zu den Bestimmungen im Abkommensentwurf, nach denen in Bosnien und der Herzegowina die Sprache amtlich als serbisch bezeichnet und ausschließlich die kyrillische Schrift angewandt werden sollte. Die Bestimmung über eine Verständigung zur Lösung der Agrarfrage lehnten sie ebenfalls ab. Mohammedanische Oppositionelle waren dafür, auch die türkische Sprache und Schrift im Lande offiziell anzuerkennen. Auf diesem Gebiet zeigte sich auf der serbischen Seite eine große Flexibilität und Bereitschaft für Zugeständnisse.

In der Arbeit werden detailliert die Versuche analysiert, im Laufe der Jahre 1901 und 1902 einen Vertrag über ein politisches Bündnis zwischen der mohammedanischen und der serbischen Opposition zu erreichen. Dabei gelangt der Autor zu der Schlußfolgerung, daß ein Abkommen über ein politisches Bündnis damals nicht hätte geschlossen werden können. Im Sommer 1903 erneuerten die Führer der Autonomiebewegung der bosnisch-herzegovinischen Serben Gligorije Jeftanović und der Pope Stjepo Trifković ihre Bestrebungen, die mohammedanische Opposition für eine Zusammenarbeit zu gewinnen. Im Entwurf des neuen Abkommens stand an erste Stelle die wirtschaftliche Problematik, für die sich die einheimische Bourgeoisie interessierte, während die Fragen, die sich auf die Autonomie von Kirche und Bildung bezogen und rein politische Fragen ausgelassen wurden. Für das neue Abkommen gelang es damals Jeftanović jedoch nur, einige weniger bedeutende mohammedanische Persönlichkeiten zu gewinnen.

Der Autor ist der Auffassung, daß die Frage offen bleibt, ob der Zusammenarbeit und dem gemeinsamen Auftreten der Serbischen Volksorganisation und der Mohammedanischen Volksorganisation vor der Anexion und im Zeitraum der Anexionskrise ein schriftliches Abkommen vorausgegangen ist. Er ist der Meinung, daß auch während der erwähnten Periode diese Zusammenarbeit nicht auf dem Bestehen eines formalen Paktes begründet war. Der Autor hält es für völlig ausgeschlossen, daß der im Jahre 1900 erschienene Vertragsentwurf vor der Anexion hätte unterschrieben und als Abkommen perfektuiert werden können, da er teilweise veraltet und durch die Ereignisse überholt war.

In der Arbeit wird festgestellt, daß in der serbischen bürgerlichen Politik die Frage der Schaffung eines serbisch-mohammedanischen Bündnisses auf der Grundlage eines Kampfes um die politische Autonomie Bosniens und der Herzegowina eine viel wichtigere Rolle gespielt hat als in der Aktivität der mohammedanischen Bewegung für Glaubensautonomie. Die serbischen bürgerlichen Politiker im Land, aber noch mehr die serbischen politischen Faktoren außerhalb Bosniens und der Herzegowina strebten danach, ein politisches Bündnis mit den Mohammedanern unter serbischen nationalen Kennzeichen zu schließen. Das war unannehmbar für die mohammedanische Autonomiebewegung und neben vielen anderen Momenten ein wesentliches Hindernis für den Abschluß eines Abkommens über ein politisches Bündnis. Zur Zeit der österreich-ungarischen Verwaltung bestanden keine politischen, sozialen und kulturellen Voraussetzungen für die Schaffung eines serbisch-mohammedanischen politischen Bündnisses auf einer breiteren und stabileren Grundlage, wie übrigens auch keine Bedingungen bestanden, eine politische Einheit der Serben, Kroaten und Mohammedaner zu verwirklichen.